

**BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ORTA DOĞU
ÜLKELERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR İNCELEME**

Elveda ÖZDİLEK

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Mahmut MASCA

Şubat, 2019

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME
İLİŞKİSİ: ORTA DOĞU ÜLKELERİ ÜZERİNE
AMPİRİK BİR İNCELEME

Hazırlayan

Elveda ÖZDİLEK

Danışman

Prof. Dr. Mahmut MASCA

AFYONKARAHİSAR 2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Orta Doğu Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir İnceleme” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../2019

Elveda ÖZDİLEK

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mahmut MASCA

.....

Jüri Üyeleri:

.....

.....

.....

.....

İktisat anabilim dalı yüksek lisans öğrencisi Elveda ÖZDİLEK'in " Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Orta Doğu Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir İnceleme " başlıklı tezi ....../....../..... tarihinde, saat .....“da Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

ÖZET

BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: ORTA DOĞU ÜLKELERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR İNCELEME

Elveda ÖZDİLEK

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

Şubat 2019

Danışman: Prof. Dr. Mahmut MASCA

Bu çalışmanın amacı beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmektir. Beşeri sermaye bireylerin sahip olduğu bilgi, beceri ve deneyimi ifade etmektedir ve ekonomik büyüme ile ilişkilendirilmektedir. Bu doğrultuda oluşturulan çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; beşeri sermaye ve ekonomik büyüme üzerinde durulmuş ve aralarındaki ilişki açıklanmıştır. İkinci bölümde; Orta Doğu ülkelerinin ekonomik durumu, demografik ve sosyal yapısı hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde; öncelikle konu ile ilgili literatür incelemesi yer almış çalışmada kullanılacak yöntem hakkında bilgi verilmiş ve analiz sonuçları raporlanmıştır.

Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin açıklanmasında panel veri analizinden yararlanılmıştır. Analizde on iki Orta Doğu ülkesinin 1993-2015 yılları arasına ait verileri kullanılmıştır. Analiz sonucunda toplam işgücü ve sermaye oluşumunun kişi başına gelire etkisinin negatif, beşeri sermaye göstergesi olarak analize dâhil edilen eğitim ve sağlık göstergelerinin etkisinin ise pozitif yönlü olduğuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Beşeri sermaye, Ekonomik büyüme, Panel Veri, Orta Doğu.

ABSTRACT

THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN CAPITAL AND ECONOMIC GROWTH: AN EMPIRICAL ANALYSIS ON THE MIDDLE EAST COUNTRIES

Elveda ÖZDİLEK

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF ECONOMY**

February 2019

Advisor: Prof. Dr. Mahmut MASCA

The aim of this study is to analyse the relationship between human capital and economic growth. Human capital refers to the knowledge, skills and experience of individuals and is associated with economic growth. The study consists of three main chapters. In the first chapter; human capital and economic growth are emphasized and the relationship between them is explained. In the second chapter; general information about the economic situation, demographic and social structure of the countries of the Middle East. In the third chapter; firstly, the literature review related to the subject is given. After that, information was given about the method to be used in the study and the results of the analysis were reported.

Panel data analysis was used to explain the relationship between human capital and economic growth. In the analysis, the data belonging to the twelve Middle East countries between 1993-2015 were used. As a result of the analysis, the effect of total labor force and capital formation on per capita income is negative, and the effect of education and health indicators included in the analysis as a human capital indicator is positive.

Key Words: Human Capital, Economic Growth, Panel Data, Middle East

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde, değerli bilgilerini benimle paylaşan kendisine ne zaman danışsam bana zamanını ayırıp faydalı olmak için elinden geleni yapan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Mahmut MASCA'ya;

Çalışmamda kaynak ve yöntem konusunda bana sürekli yardımda bulunarak yol gösteren, gelecekteki meslek hayatımda da bana verdiği değerli bilgilerden faydalanacağımı düşündüğüm kıymetli hocam Prof. Dr. Erdal Demirhan'a;

Beni ilgi alanım ve yeteneklerime göre yönlendirdikleri ve üniversite hayatım boyunca kazandırdıkları her şey için tüm üniversite hocalarıma ve beni hiçbir sorumda cevapsız bırakmayan, sabırla dinleyen çalışma arkadaşlarıma;

Çalışmam boyunca yanımda olan ve beni motive eden tüm arkadaşlarıma;

Ve tabii bu zamana kadar benden hiçbir şekilde sevgi ve desteklerini esirgemeyen hayattaki en büyük şansım olan aileme; babam Ömer Özdilek'e, annem Perihan Özdilek'e ve kardeşim Hasan Özdilek'e;

Sonsuz teşekkür ve şükranlarımı sunuyorum.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ.....	x
ŞEKİL, GRAFİK VE HARİTA LİSTESİ	xi
KISALTMALAR DİZİNİ	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME

1. SERMAYE KAVRAMI VE SERMAYE ÇEŞİTLERİ	4
1.1. SERMAYENİN TANIMLANMASI	4
1.2. SERMAYENİN ÇEŞİTLERİ	4
1.2.1. Fiziki Sermaye.....	4
1.2.2. Sosyal Sermaye.....	5
1.2.3. Beşeri Sermaye.....	5
2. BEŞERİ SERMAYE KAVRAMI VE TARİHÇESİ.....	7
2.1. BEŞERİ SERMAYENİN TARİHÇESİ.....	7
2.2. BEŞERİ SERMAYE KAVRAMI VE ÖZELLİKLERİ.....	9
2.3. BEŞERİ SERMAYE BİLEŞENLERİ VE GÖSTERGELERİ.....	12
3. EKONOMİK BÜYÜME.....	15
3.1. EKONOMİK BÜYÜME MODELLERİ	16
3.1.1. Merkantilizmde Büyüme.....	17
3.1.2. Fizyokratlarda Büyüme	18
3.1.3. Klasiklerde Büyüme	18
3.1.4. Harrod - Domar Büyüme Modeli	20
3.1.5. Neoklasik Büyüme Modeli	20
3.1.6. İçsel Büyüme Modelleri.....	22
3.1.6.1. Lucas'ın İçsel Büyüme Modeli	22
3.1.6.2. Romer'in İçsel Büyüme Modeli.....	25
3.1.6.3. R.J. Barro ve Kamu Harcamaları	26
3.1.6.4. Rebelo'nun AK Modeli 1991	27
3.2. EKONOMİK BÜYÜMENİN BELİRLEYİCİLERİ	28
3.2.1. Sermaye Birikimi ve Yatırım.....	29

3.2.2. Nüfus	30
3.2.3. Gelir Dağılımı.....	31
3.2.4. Teknolojik Gelişme	32
4. EKONOMİK BÜYÜME VE BEŞERİ SERMAYE İLİŞKİSİ.....	35
4.1. EĞİTİM VE EKONOMİK BÜYÜME	36
4.2. SAĞLIK VE EKONOMİK BÜYÜME.....	39
4.3. İSTİHDAM VE EKONOMİK BÜYÜME.....	42

İKİNCİ BÖLÜM

COĞRAFİ, TARİHİ VE EKONOMİK AÇIDAN ORTA DOĞU

1. ORTA DOĞU ÜLKELERİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	43
1.1. ORTA DOĞU KAVRAMI	43
1.2. ORTA DOĞU’NUN COĞRAFİ KONUMU	43
1.3.ORTA DOĞU’NUN TARİHİ	44
1.3.1. Hristiyanlık Öncesi	45
1.3.2. İslamiyet Öncesi	45
1.3.3. İslamiyet Sonrası.....	46
1.4. ORTA DOĞU’DA DİN VE KÜLTÜR	46
2. ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE YÖNETİM SORUNLARI VE DIŞ GÜÇLERİN ORTA DOĞU ÜZERİNE ETKİSİ.....	47
2.1. ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE YÖNETİM ŞEKİLLERİ VE DEMOKRASİ SORUNU.....	47
2.2. ARAP BAHARI	50
2.3. ORTA DOĞU VE DIŞ FAKTÖRLER	51
2.3.1. Orta Doğu’da Enerji Kaynakları	53
2.3.2. ABD ve Orta Doğu Politikaları.....	54
2.3.3. Büyük Orta Doğu Projesi (BOP).....	55
3. ORTA DOĞU EKONOMİLERİ VE GENEL ÜLKE GÖRÜNÜMLERİ.....	56
3.1. ANALİZDE YER ALACAK ÜLKELERİN GENEL EKONOMİK DURUMLARI.....	63
3.1.1. Cezayir	63
3.1.2. Bahreyn.....	64
3.1.3. Mısır	64
3.1.4. İran.....	65
3.1.5. Ürdün	66
3.1.6. Fas	66
3.1.7. Pakistan.....	67
3.1.8. Suudi Arabistan	67
3.1.9. Sudan	68
3.1.10. Tunus	69
3.1.11. Türkiye.....	70
3.1.12. Yemen	70

4. BEŞERİ SERMAYE AÇISINDAN ORTA DOĞU’NUN DURUMU.....	71
4.1. EĞİTİM	71
4.2. SAĞLIK.....	74
4.3. DEMOGRAFİK YAPI	77
4.4. ORTA DOĞU VE GELİŞMİŞLİK	79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: SEÇİLMİŞ ORTA DOĞU ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA

1. LİTERATÜR ÇALIŞMALARI.....	81
2. ÇALIŞMADA KULLANILACAK YÖNTEM.....	92
2.1. PANEL VERİ ANALİZİ YÖNTEMİ	92
2.1.1. Modelin Gösterimi	92
2.1.2. Panel Veri Analizinin Avantajları.....	93
2.1.3. Panel Veri Analizi Dezavantajları.....	94
3. PANEL VERİ ANALİZİ REGRESYON TAHMİN YÖNTEMLERİ.....	95
3.1. SABİT ETKİLER MODELİ.....	95
3.2. RASSAL ETKİLER MODELİ	98
3.3. HAUSMAN TESTİ	99
4. ÇALIŞMADA KULLANILACAK DEĞİŞKENLER VE VERİLER.....	100
4.1. ANALİZDE YER ALAN ÜLKE GRUBU	101
4.2. ANALİZDE KULLANILACAK MODELLER	102
4.2.1. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler	102
4.2.2. Değişkenlere Ait Korelasyon Matrisi.....	103
5. AMPİRİK BULGULAR.....	104
5.1. MODEL 1’E AİT TAHMİN SONUÇLARI.....	106
5.2. MODEL 2’E AİT TAHMİN SONUÇLARI.....	109
5.3. MODEL 3’E AİT TAHMİN SONUÇLARI.....	113
SONUÇ.....	118
KAYNAKÇA	121

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Fiziki, Sosyal ve Beşeri Sermayenin Ayrışması.....	5
Tablo 2: Orta Doğu'da Yönetim Şekilleri.....	48
Tablo 3: Orta Doğu Ülkelerinde Temel Endüstri Kolları ve Başlıca Sektörler.....	59
Tablo 4: Orta Doğu Ülkelerinde Temel Ekonomik Göstergeler.....	61
Tablo 5: Orta Doğu Ülkelerinde Okuryazarlık Oranları (%).....	72
Tablo 6: Okur-Yazarlık Oranlarında Kadın-Erkek Arasında En Büyük Fark Bulunan Ülke ve Oranlar (%).....	74
Tablo 7: Orta Doğu Ülkelerinde Sağlık Harcamalarının Kamu Harcamaları İçindeki Payı(%).....	75
Tablo 8: Orta Doğu Ülkelerinin Bazı Demografik Göstergeleri.....	77
Tablo 9: Orta Doğu Ülkelerinin Gelişmişlik Düzeyleri.....	79
Tablo 10: Literatürdeki Çalışmalar.....	90
Tablo 11: Değişkenlerin Tanımlanması	100
Tablo 12: Analizde Yer Alan Ülkeler	101
Tablo 13: Modelde Yer Alan Değişkenler.....	102
Tablo 14: Tanımlayıcı İstatistikler.....	103
Tablo 15: Korelasyon Matrisi.....	103
Tablo 16: Modellere ait F Testi Sonuçları	104
Tablo 17: Modellere Ait Hausman Testi Sonuçları	105
Tablo 18: Model 1'e Ait Çift Yönlü Sabit Etkiler Test Sonuçları.....	106
Tablo 19: Model 1'e Ait Tek Yönlü (Kesit Etkili) Sabit Etkiler Test Sonuçları...	107
Tablo 20: Model 1'e Ait Tek Yönlü (Zaman Etkili) Sabit Etkiler Test Sonuçları.	108
Tablo 21: Model 2'e Ait Çift Yönlü Sabit Etkiler Test Sonuçları.....	110
Tablo 22: Model 2'e Ait Tek Yönlü (Kesit Etkili) Sabit Etkiler Test Sonuçları..	111
Tablo 23: Model 2'e Ait Tek Yönlü (Zaman Etkili) Sabit Etkiler Test Sonuçları..	112
Tablo 24: Model 3'e Ait Çift Yönlü Sabit Etkiler Test Sonuçları.....	113
Tablo 25: Model 3'e Ait Tek Yönlü (Kesit Etkili) Sabit Etkiler Test Sonuçları...	114
Tablo 26: Model 3'e Ait Tek Yönlü (Zaman Etkili) Sabit Etkiler Test Sonuçları..	115
Tablo 27: Düzeltilmiş Tahmin Sonuçlarının Değerlendirilmesi.....	117

ŞEKİL, GRAFİK VE HARİTA LİSTESİ

Şekil 1: Beşeri Sermayenin Ölçütleri.....	14
Şekil 2: Büyüme Kuramlarının Gelişimi.....	17
Şekil 3: Teknolojik Gelişme, Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi.....	34
Şekil 4: Üretim Olanakları Eğrisi.....	35
Şekil 5: Sağlık ve Gelir İlişkisi.....	41
Grafik 1 : Kuznet Eğrisi.....	32
Grafik 2: Birincil Enerji Tüketimi(Kaynaklara Göre).....	54
Harita 1: Orta Doğu Ülkeleri.....	44

KISALTMALAR DİZİNİ

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

akt. : Aktaran

AR-GE: Araştırma Geliştirme

BA: Bahreyn

BAE: Birleşik Arap Emirlikleri

BOP: Büyük Orta Doğu Projesi

bso: Brüt sermaye oluşumu

CE: Cezayir

çev. Çeviren

DSÖ: Dünya Sağlık Örgütü

dyb: Doğuşta yaşam Beklentisi

FE: Fixed Effect(Sabit Etkiler)

GOKAP: Genişletilmiş Orta Doğu ve Kuzey Afrika Projesi

GSYH: Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla

GSMH: Gayri Safi Milli Hâsıla

İR: İnan

KBDGSYH: Kişi Başına Düşen GSYH

lehar: toplam eğitim harcamaları (log)

lisg: toplam işgücü (log)

lkg: Kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hâsıla (log)

MI: Mısır

OLS: Havuzlanmış En Küçük Kareler

ooy: Ortalama okullaşma yılı

s: Sayfa

SA: Suudi Arabistan

SU: Sudan

TDK: Türk Dil Kurumu

TİM: Türkiye İhracatçılar Merkezi

TU: Tunus

ÜR: Ürdün

vb.: ve benzeri

vd. : ve diğerleri

YE: Yemen

WB: World Bank

GİRİŞ

Büyüme, gelişme, refah gibi kavramlar ülkeler arasındaki farklılıkların temelini oluşturan önemli unsurlardır. Özellikle büyüme ve gelişme birbirinin tamamlayıcısı ve itici gücüdür. Her ülke öncelikle potansiyelinin tamamını kullanarak sonra potansiyelinin dışına çıkarak büyümek ve gelişmek ister. Potansiyelin dışına çıkmak ise ancak verimliliğin artırılması ile mümkündür. Beşeri sermaye kavramı ise verimliliği artırabilme noktasında en önemli unsurlardan biridir.

Sermaye denilince ilk akla gelen genellikle fiziki sermayeden ibarettir. Fiziki sermaye para, makine, teçhizat gibi maddi unsurlardan oluşan temel üretim faktörlerindedir ve nicel bir unsurdur. Fiziki sermayenin nicel olarak artışının yanı sıra verimliliğinin artışı da mümkündür ve bu da beşeri sermaye artışı ile doğru orantılıdır.

Beşeri sermaye kavramının tam olarak ortaya çıkışı ve önem arz etmesi ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında olmuştur. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik, sosyal ve kültürel farklılıkların kapanması için yeni bir kaynağa ihtiyaç duyulmuştur. Beşeri sermaye ise bu farklılıkların kapanmasında verimlilik artışı sağlaması yoluyla yeni bir bakış açısı oluşturmuştur. Beşeri sermaye bir kişinin sahip olduğu bilgi, beceri ve deneyim olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca sağlıklı ve zinde bir vücuda sahip olmak, işine bağlı olmak da beşeri sermayenin tanımı içinde yer alabilecek etkenlerdendir. Beşeri sermaye artışı iyi bir eğitimle ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi ile sağlanabilir ancak diğer faktörlerde olduğu gibi beşeri sermayenin de doğru yerde ve doğru zamanda kullanılması gerekmektedir.

Beşeri sermayenin üretimi ve büyümeyi etkilemesi yalnızca verimlilik artışı yoluyla da değildir. Teknoloji kullanımının yaygınlaşmasını sağlaması ve istihdama kaynak oluşturması da beşeri sermayenin üretim üzerine etkilerindedir. Ayrıca kişinin sahip olduğu donanımlar ile kendine daha fazla güven duyması ve bunun sonucunda elde edeceği gelir beklentisi yaptığı işe daha iyi motive olmasını sağlar.

Hangi ülke grubunda olursa olsun daha gelişmiş bir ülke seviyesine çıkmak için bilgi ve teknolojiyi en verimli şekilde kullanmak gerekmektedir. Bilgi ve teknolojiyi en iyi şekilde kullanacak ve geliştirecek olan ise insandır. Gelişmiş olan

lkeler bilgi ağı aşamasında, gelişmekte olan ülkeler ise sanayileşme ve gelişmiş ülkeler ile arasındaki farkları kapatma konusunda beşeri sermayeye ihtiyaç duymaktadır. Bu noktada büyük çoğunluğunu gelişmekte olan ülkelerin oluşturduğu Orta Doğu lkeleri verilerinden yararlanarak beşeri sermayenin ekonomik büyüme ile ilişkisini incelemek çalışmamızın esas konusunu oluşturmuştur. “Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasında bir ilişki vardır” şeklindeki temel hipotez 12 Orta Doğu ülkesinde 1993-2015 dönemini kapsayan veriler ile test edilmiştir.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ele alınmıştır. Öncelikle sermaye kavramı ve türleri açıklanmış beşeri sermayenin diğer sermaye türlerinden farkı ortaya konmaya çalışılmış ve beşeri sermayenin ortaya çıkışı ile bileşenleri hakkında bilgi verilmiştir. Devamında ekonomik büyüme kavramı açıklanmış, ekonomik büyümenin belirleyicileri ve büyüme modelleri üzerinde durulmuştur. Bölümün son kısmında ise beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisine yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde öncelikle Orta Doğu kavramı, kapsamı ve tarihi ile kültürel ve dini yapısı hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra Orta Doğu lkelerinin ekonomik yapısı üzerinde durulmuştur. Son olarak da eğitim, sağlık ve demografik göstergeler dikkate alınarak bu ülkelerin beşeri sermaye yapısı değerlendirilmiştir. nc bölümde ise; öncelikle beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini ele alan çalışmalara yer verilmiştir. Çalışmada kullanılan yöntem açıklanmış ve değişkenler tanımlanmıştır.

Çalışmanın kapsam ve sınırlılıklarını en çok etkileyen Orta Doğu ülkelerine ait verilerin bulunması konusunda olmuştur. Orta Doğu’nun hangi ülkeleri kapsadığı konusunda pek çok çalışmada farklılık mevcuttur. Bu nedenle çalışmada Orta Doğu lkesi olarak yer alan 23 ülke seçilirken incelenen çalışmalardaki ortak kapsam dikkate alınmaya çalışılmıştır. Bu ülkelerden ise yalnızca 12 tanesi analize dâhil edilmiştir. Kullanılan değişkenlere ait verilerin bütün halde yer alması ve 23 yıllık kapsamın daha da daralmaması için eksik verisi bulunan 10 ülke analize dâhil edilmemiştir. 1 lke (İsrail) ise gelişmiş ülke grubunda yer aldığından sonuçlarda tutarlılık sağlanması açısından analizde yer almamaktadır.

Çalışmada kurulan hipotez beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasında ilişki olduğu yönündedir. Analizde Orta Doğu ülkelerinin seçilmesinin birinci nedeni bu ülkelerin gelişmekte olan ülke konumunda olmasıdır. İkinci neden ise yüksek nüfus artış oranları ile potansiyel beşeri sermaye düzeylerinin yüksek olmasıdır. Elde edilen verilerin hem yatay kesit hem de zaman birimlerini içermesi nedeniyle çalışmada panel veri analizinden yararlanılmıştır. Analiz sonucunda beşeri sermayeye ait değişkenlerin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği ortaya konmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME

1. SERMAYE KAVRAMI VE SERMAYE ÇEŞİTLERİ

1.1. SERMAYENİN TANIMLANMASI

Sermaye; bir işletmenin kuruluşu veya bir üretime başlanmasında ve bunların devamlılığının sağlanmasında gerekli olan insanlar tarafından sağlanan temel üretim faktörlerinden biridir. Sermaye girişimciler tarafından işletmeye konulan para, mal ve emek olarak da tanımlanabilir.

Ekonomi ve finans biliminde sermaye farklı anlamlar taşımaktadır. Ekonomi bilimine göre sermaye; mal üretmek amacıyla kullanılan makine, teçhizat, fabrika gibi fiziksel araçlar ile emeği kapsamaktadır. Finans bilimine göre sermaye ise; para ve paraya çevrilebilen hisse senedi, bono, tahvil gibi finansal ürünleri kapsamaktadır. Son zamanlarda ise sermayenin sadece para ve diğer maddi unsurlardan oluşmadığı düşüncesi literatürde önemli yer tutmaya başlamıştır. Bu bağlamda ortaya beşeri ve sosyal sermaye olmak üzere iki sermaye türü daha çıkmıştır.

1.2. SERMAYENİN ÇEŞİTLERİ

Sermaye konusu ekonomi bilimine göre incelendiğinde üç ana başlıkta ele alınmaktadır. Bunlar; fiziki sermaye, sosyal sermaye ve beşeri sermayedir. Çalışmamızın esas konusunu oluşturan beşeri sermaye de ilk olarak bu başlık altında ele alınacaktır. Sermaye kavramı duyulduğunda ilk akla gelen maddi unsurlar olsa da son yıllarda verimlilik ve birey-toplum ilişkilerinin de göz önüne alınmasıyla beşeri ve sosyal sermaye kavramları da literatürde önemli bir yer tutmaya başlamıştır.

1.2.1. Fiziki Sermaye

Ekonomi biliminde sermaye kavramı duyulduğunda ilk akla gelen fiziki sermayedir. Fiziki sermaye klasik iktisat literatüründe üretime katılan makine, teçhizat, fabrika gibi durağan, sadece maddi unsurları kapsayan bir kavramdır. Doğal kaynaklar, teknoloji, girişimcilik ve emek gibi büyümeyi belirleyen temel unsurlar arasındadır (Koç ve Ata, 2012: 200). Fiziki sermaye depolanabilir bir özelliğe sahiptir. Özellikle sanayi üretiminde temel üretim faktörüdür (Ağcasulu, 2017: 116).

1.2.2. Sosyal Sermaye

Sosyal sermaye kavramı güven düzeyi ve sermaye kavramının ilişkilendirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Toplumun kesimleri ve fertleri arasındaki güvene dayalı ilişkiler düzeyini göstermektedir (Karagül ve Dündar, 2006: 63). Toplumsal yaşamın ülkedeki ekonomik faaliyetlere olan etkisini ortaya koymayı amaçlayan bir kavramdır (Koç ve Ata, 2012: 204).

Sosyal sermaye; kişisel veya iş ilişkilerinde oluşan bağlar üzerindeki; fikirler, bilgiler, iş fırsatları, etki, güç, duygusal destek, iş birliği ve güven gibi kaynaklardan oluşmaktadır (Meçik ve Çalışkan, 2011: 11). Birey ve aile arasındaki bağları yakından ilgilendiren boşanma oranları, mala ya da cana yönelik suç oranları ve yolsuzlukların yüksek seviyede olduğu bir toplumda sosyal sermayenin zayıf olduğu söylenebilir (Karagül ve Masca, 2005: 42).

1.2.3. Beşeri Sermaye

Beşeri sermaye emeğin sahip olduğu bilgi, beceri, deneyim ve sağlık düzeyi olarak ifade edilen nitelikleri kapsamaktadır. Bireylerin kendini geliştirmesi, daha bilgili, daha donanımlı hale gelmesi de beşeri sermaye olarak nitelendirilebilir. Beşeri sermaye bireylerin verimli bir şekilde çalışması ve bunun karşılığında bir getiri elde etmelerine olanak sağlayacak tüm nitelikleri içermektedir. Beşeri sermaye bireyin, sahip olduğu özellikler ile diğer üretim faktörlerini kullanarak bunu üretime yansıtmasıdır (Karaçay ve Varol, 2015: 103).

Tablo 1: Fiziki, Sosyal ve Beşeri Sermayenin Ayrışması

	<i>Fiziki sermaye</i>	<i>Sosyal sermaye</i>	<i>Beşeri sermaye</i>
Etki alanı	Maddi araçlar	Birey ve toplum	Bireyler
Konusu	Üretim	İlişkiler	Verimlilik
Kaynağı	Para ve paraya dönüştürülebilen varlıklar	Güven	Eğitim ve sağlık

Getirisi	Kar	Sosyal bağ ve ekonomik başarı	Gelir
Varlığı	Somut	Soyut	Soyut

Kaynak: Karagül ve Masca, 2005

Tablo 1'de belirtildiği gibi üç sermaye çeşidi arasında da belirgin farklılıklar mevcuttur. Fiziki sermaye maddi araçlara etki ederken sosyal sermaye ve beşeri sermayenin etkisi daha çok bireyler üzerinde görülmektedir. Literatürde ve büyüme modellerinde fiziki sermayenin daha çok yer bulmasının nedenini somut bir kavram olmasına bağlayabiliriz. Sosyal sermayenin daha arka planda kalması ise konusu ile ilişkilendirilebilir. Üretim miktarındaki artış ya da azalış gözle görülebilir; verimlilikte meydana gelen değişiklikler hesaplanabilir ancak birey ve toplum arasındaki ilişkileri sayısal olarak ifade etmek zordur.

Beşeri sermaye ve fiziki sermaye arasındaki ilişkiye bakacak olursak büyümeye olan etkilerinin yanı sıra birbirlerini de etkiledikleri söylenebilir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda yetenekli ve eğitilmiş bireylerin fiziki sermaye üzerinde pozitif etkisi vardır. Buna göre beşeri sermaye yatırımlarında bulunan ülkeler fiziki sermayeden en iyi şekilde faydalanabilmişlerdir (Mujahid vd., 2014: 181).

Pek çok çalışmada beşeri sermayenin verimliliği artırdığı sonucuna ulaşılmıştır ancak beşeri sermayenin tek başına var olması çok da bir şey ifade etmemektedir. Bir ülke çok iyi nitelikler taşıyan, eğitilmiş ve sağlıklı işgücüne sahip olabilir ancak bu işgücünü istihdam edecek alanlardan yoksun ise yani fiziki sermaye yoksulluğu varsa nitelikli iş gücünün beyin göçü yaşaması da kaçınılmaz olacaktır. Aynı şekilde en donanımlı fabrikalarda kaliteli makinelerin, son teknoloji ürünlerin bulunması tek başına yeterli değildir. En azından o teknolojiyi kullanacak, iş akışının başlamasını ve devamını sağlayacak, gerekli kontrolleri yapacak, olağan dışı durumları yönetebilecek kadar eğitilmiş veya deneyim sahibi bir işgücünün bulunması gerekir ki böylece fiziki sermayeden beklenen fayda sağlanabilsin.

Şimdi bu çalışmanın temel kavramlarından biri olan beşeri sermaye kavramı daha ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

2. BEŞERİ SERMAYE KAVRAMI VE TARİHÇESİ

2.1. BEŞERİ SERMAYENİN TARİHÇESİ

Beşeri sermaye kavramı incelendiğinde Merkantalizm'e kadar dayandığı görülmektedir. Merkantilistler nüfusun artırılması gerektiğini savunarak emeğin üretimdeki yerine dikkat çekmişlerdir. Nüfus artıkça emek arzı artacak ücretler düşecek ve böylece üretim ve ihracat artacaktır. Ayrıca ulusal zenginliğin maden stokuna bağlı olduğunu savunan Merkantilistler ticari karların artırılmasına yönelik 'Kimlerin ne şekilde eğitilmesi gerektiği' konusunu da ele almışlardır (Cengiz, 2013: 48).

Smith, 1776'da yayınladığı kitabı "Ulusların Zenginliği"nde uzmanlaşma ve iş bölümü konularını ekonomik büyüme ile ilişkilendirmesi ile beşeri sermayeye yüzeysel de olsa değinmiştir. Klasik iktisatçılar makine, teçhizat, fabrika gibi maddi unsurların verimliliği artırdığı gibi eğitimin de insanların üretme kapasitesini artırdığını savunmuşlardır. Mill, Petty, Marshall gibi bazı iktisatçılar beşeri sermaye kavramını kullanmalarına rağmen insanı sermaye olarak görmenin ahlaki olmayacağı görüşü, ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları, beşeri sermayenin tanımı üzerinde fikir birliğine varılamaması dolayısıyla bu konu uzun bir süre ihmal edilmiştir.

Beşeri sermayenin teorik olarak bütünlük kazanması İkinci Dünya Savaşı sonrasında olmuştur. Genel olarak yatırım gerçekleştiğinde getiri sağlayacak olan tek sermayenin fiziki sermaye olduğunu düşünülmüş ve ona yoğunlaşmıştır. Ancak belli bir bilgi, beceri düzeyine sahip ve sağlıklı bir işgücünün fiziki sermayeyi kullanmada daha etkin olabileceği, teknoloji düzeyinin daha ileri götürülebileceği unutulmamalıdır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında teknoloji yarışı ortaya çıkmıştır. Bu durum gelişmekte olan ülkeler ve gelişmiş ülkeler arasındaki sosyal, ekonomik, kültürel farklılıkları artırmış ve ekonomik büyümenin kaynaklarını araştırma konusunda yeni bir bakış açısı oluşmasına neden olmuştur. Beşeri sermaye kaynaklı yapılan araştırmalar sonucunda bu yeni olgunun üretime etkisinin geleneksel girdilerin üretim üzerindeki etkisinden daha yüksek olduğuna ulaşılmıştır.

1960'lı yıllara gelindiğinde ise T. W Schultz eğitim ve sağlık üzerine yapılan yatırımların daha iyi iş olanakları sağlayabileceğini söylemiştir ve ülkelerin ulusal üretimleri arasındaki farklılıkların açıklanmasında beşeri sermaye olgusunun faydalı

olabileceğini öne sürmüştür (Schultz, 1961: 1). Becker ise ampirik çalışmalar yaparak beşeri sermayenin önemi konusunda Schultz ile benzer sonuçlara ulaşmıştır. Böylece beşeri sermaye teorisinin temelleri atılmıştır (İnci, 2009: 8).

Nelson ve Phelps 1966 yılında yaptıkları çalışmalarında beşeri sermayeyi; eğitim, teknoloji ve ekonomik büyümeyi ele alarak incelemişlerdir. Dinamik ekonomilerde veya teknolojik süreçlerde üretim yönetiminin, değişikliklere adaptasyon ve daha eğitilmiş bir yönetime ihtiyaç duyduğuna değinmişlerdir. Nelson ve Phelps'e göre eğitilmiş insanlar sayesinde teknolojinin yayılması da hızlanacaktır (Nelson ve Phelps, 1966: 70).

Neo-klasik büyüme teorisi iki temel öngörü üzerine inşa edilmiştir. Birincisi; tasarruf oranı daha yüksek olan ülke tasarruf oranı daha düşük olana göre daha sermaye yoğun ve zengin olacaktır. Fakat tasarruf oranı durağan haldeki ekonomik büyümeyi etkilememektedir. Model azalan verimler ile açıklandığından durağan hale geldiğinde ekonomik büyümeyi etkileyecek iki unsur bulunmaktadır: teknolojik gelişme ve nüfus artış oranı. Ancak bu iki unsorda modelde dışsal olarak kabul edilmektedir.

Neo-klasik büyüme teorisinin diğer öngörüsü ise; uzun dönemde kişi başına düşen milli gelir farklılıklarının azalacağı böylece gelişmişlik farklarının da ortadan kalkacağıdır. Bu hipotez 'yakınsama hipotezi' olarak adlandırılmaktadır. Hipoteze göre fakir ülkeler zengin ülkelere daha hızlı büyüyerek er ya da geç aynı gelişmişlik düzeyine ulaşabilecektir. Yani farklı gelişmişlik düzeyine sahip iki ülkede aynı seviyedeki bir yatırım faktör donanımları farklı olduğundan daha az gelişmiş ülke hâsılasını diğer ülkeye nispeten daha çok artıracak böylece iki ülke arasındaki gelişmişlik farkı kapanacaktır. Ancak bu hipotezler test edildiğinde dünya ekonomisinin görünümüne uyum sağlamadığı sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan çalışmalarda ekonomik büyümenin kaynağının içsel faktörler olduğu ortaya konulmuş ve yakınsama hipotezinin geçerli olmadığı ileri sürülmüştür (Kar ve Ağır, 2006: 53-54).

Barro'nun bu konuda öne sürdüğü ise koşullu yakınsamanın olduğudur. Buna göre ülkelerin sermaye düzeylerinin, teknoloji seviyelerinin, tasarruf eğilimlerinin, nüfus oranlarının farklı olması her ülkenin farklı durağan durum dengesinde olmasına

neden olmaktadır. Bu nedenle farklılığı yansıtacak değişkenlerin göz önüne alınması gerekmektedir (Abdioğlu ve Uysal, 2013: 126).

Lucas (1988) yaptığı çalışmasında sermayenin iki çeşit olduğunu öne sürmüştür. Birincisi neo-klasik modele benzer şekilde üretim için toplanan ve faydalanılan fiziki sermaye olgusudur. Diğeri ise hem üretim hem de fiziki sermayenin verimliliğini artırabilecek olan beşeri sermayedir. Çalışmasında ekonomik büyümeyi etkileyebilecek üç model geliştirmiştir ki bunlardan ikisi beşeri sermaye üzerindedir. İlk modelde teknolojik ilerleme ve fiziki sermayeyi ele almıştır. İkinci modelde beşeri sermaye birikiminin eğitim aracılığıyla nasıl gerçekleştiğini vurgulamış ve üçüncü modelde de ‘yaparak öğrenme’ yoluyla uzmanlaşmış beşeri sermaye birikimi üzerinde durmuştur.

Mankiw vd., (1992), Solow büyüme modelini temel alarak yaptıkları çalışmalarında beşeri sermaye de önemli bir yer tutmaktadır. Solow büyüme modeline beşeri sermayenin de katılmasıyla ülkeler arasındaki kişi başına düşen gelir farklılıkları; eğitim, tasarruf ve nüfus artışıdaki farklılıklarla açıklanabilir.

Ekonomik büyüme üzerine yapılmış çalışmalarda görüldüğü üzere beşeri sermaye olgusu kimi zaman ekonomik büyümenin bir belirleyicisi olarak ele alınmış kimi zaman bir sermaye olarak düşünülmemeyeceği veya fiziki sermaye kadar önem arz etmediği varsayılmıştır. Yani aslında beşeri sermaye her durumda var olmuştur. Çalışmanın devamında da buradan yola çıkarak beşeri sermayenin tanımı üzerine durulacaktır.

2.2. BEŞERİ SERMAYE KAVRAMI VE ÖZELLİKLERİ

Beşeri sermaye; üretime katılan diğer faktörlerin verimliliğini etkileyebilecek bilgi, beceri, deneyim birikimini ifade etmektedir. Bu noktada beşeri sermaye sadece eğitim ile ilişkilendirilmiş gibi gözükmemektedir ancak sağlık, nüfus ve beyin göçünün de beşeri sermaye üzerinde etkisi bulunmaktadır (Karagül, 2003: 81).

Beşeri sermaye; insana yapılan yatırımlar aracılığıyla gelir getiren ekonomik faaliyetlerde verimlilik artışı sağlayan bilgi, beceri ve deneyim birikimidir. Beşeri sermaye ekonomik büyümeyi farklı yoldan etkilemektedir. Bunlar:

- Verimlilik,

- Teknolojik gelişme,
- İstihdam olanakları oluşturmazdır (Çakmak ve Gümüş, 2005: 61).

Beşeri sermaye sadece bilgi beceri ve deneyimle sınırlı kalmamaktadır; işe olan bağlılık ve duyarlılık, kişinin sahip olduğu bedensel sağlamlık ve zindelik de beşeri sermaye tanımını içerisinde yer alması gereken unsurlar içerisinde yer almaktadır (Keskin, 2011: 128).

Beşeri sermaye fiziki sermaye gibi depolanamaz ve yansız da değildir. Beşeri sermaye depolanmadığı için üretime katılmadığında o andaki potansiyel gücünden fayda sağlanamamış olur. Ayrıca üretime katılıp katılmama ya da ne zaman nerede katılacağı konusunda da kendi kararlarıyla hareket edebilir (Karagül, akt. Keskin, 2011: 128). Beşeri sermaye ayrıca insanın üretken bir birey haline gelebilmesi için yaptığı faaliyetlerin tümü olarak da nitelendirilebilir (Eser ve Gökmen, 2009: 42).

Sermaye; fabrika, makine, teçhizat gibi fiziki mallar üzerine yapılan yatırımlar aracılığıyla genişletilebileceği gibi emek arzının verimli hale getirilmesiyle de genişleyebilmektedir. Bu da artan nüfusun iş gücüne katılan kısmının belli eğitimler ve deneyimler sonucunda nitelik kazanmasıyla oluşacaktır (Kibritçioğlu, 1998: 207).

Üretimin fiziki sermaye kadar beşeri sermayeye de ihtiyacı vardır ve beşeri sermaye iki yolla geliştirilebilir. Birincisi okullaşma yani eğitim ikincisi ise yaparak öğrenmedir (Kar ve Ağır, 2006: 58).

Teknolojinin gelişmesi ile beşeri sermayeye olan ihtiyaç daha da artacaktır (Aksu, 2015: 44). Çünkü gelişen bu teknolojiyi kullanmak ve yönlendirmek eğitilmiş ve uzman kişilerle daha etkin hale gelecektir.

Fiziki sermaye yetersizliğinin neden olduğu ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları, beşeri sermaye üzerine yapılan yatırımlar aracılığıyla kapatılabilir. İnsan üzerine eğitim ya da sağlık adına yapılabilecek her türlü mikro ya da makro yatırımın ülke kalkınması üzerine olumlu etkisi olacaktır (Tunç, 1998: 83).

Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde cari açık konusunun önemle üzerinde durulur. Ancak gelişmekte olan ülkelerde ihracat için gerekli olan sermayenin yetersizliği durumunda ihracat ithalata bağımlı olmaktadır. Burada cari açığının

artması söz konusudur ve bahsedilen sermaye yetersizliği sadece fiziki sermayeyi değil beşeri sermayeyi de kapsamaktadır (Akbaş ve Uğur, 2014: 228).

Beşeri sermaye insanın kendine eğitim veya diğer faaliyetler aracılığıyla yatırım yapması böylece ömür boyu gelirinin artmasına olanak sağlayan her şey olarak da ifade edilebilir (Özsoy ve Sürmeli, 2012: 69). Beşeri sermaye eğitilmiş bir kişi tarafından ortaya konulan ürünün kalitesini göstermektedir (Tuderescu vd., 2010: 252). Bir toplumda eğitilmiş ve sağlıklı bireylerin varlığını beşeri sermaye olarak kabul edebilmek için onların üretim üzerindeki etkilerini görmemiz gerekir.

Simion ve Toba (2014) çalışmalarında, beşeri sermayenin geleneksel büyüme teorilerinde sadece bir üretim fonksiyonu olarak görülürken modern ekonomilerde örgütsel başarının da bir belirleyicisi olduğunu savunmuştur. Onlara göre şirketler rekabet durumunda, kolay elde edilemeyen, kopyalanamayan, taklit edilemeyen kaynaklara sahip olsalar bile beşeri sermaye aracılığıyla değerlerini artırabilirler.

Bir ülkenin eğitilmiş bireylere sahip olması sadece ürünlerde verimlilik artışı sağlamakla kalmayacak ürünlerin uluslararası piyasalarda rekabet edebilme gücünü de artıracaktır (Akçacı, 2013: 76). Beşeri sermayenin büyüme üzerine verimlilik yoluyla etkisinin yanında ihracat artışı ile dolaylı da olsa büyüme pozitif etkilenecektir.

Beşeri sermaye pek çok çalışmada ele alınırken teknoloji ile ilişkisi de vurgulanmıştır. Ahiakpor (2013)'e göre yeni bir düşüncenin oluşması, teknolojinin gelişmesinin kaynağı eğitimidir.

Ülkeler gerek kendi keşifleri gerekse diğer ülkeleri takip etmeleri yoluyla büyüme ve kalkınmalarını ileri düzeye getirmek istemektedir. Öncelikle tarım toplumundan sanayi toplumuna bir geçiş yaşanmıştır bunu hala tamamlayamayan ülkeler bulunsalar da aynı düzeyde ya da ileri de olup rekabeti artıran ülkeler mevcuttur. Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişi başarabilen ülkeler bu noktada avantajlıdır. Çünkü sanayi de tarımda ilerleyebileceği en son noktaya bilgi ve teknoloji aracılığıyla ulaşacaktır. Bilgi ve teknoloji ise tek başına yeterli değildir; bilginin paylaşılması teknolojinin geliştirilmesi insan faktörü ile gerçekleşecektir (Aktan ve Tunç, 1998: 2). Bu noktada beşeri sermayenin bilgi toplumu üzerindeki etkisi ortaya çıkmaktadır.

Beşeri sermaye üzerine yapılan pek çok çalışmada değişik tanımlar ortaya çıksa da hepsinin ortak noktası insanın niteliklerini kapsamaktadır. Birey ya da toplum olarak yaptığımız en küçük faaliyet sonunda bile bir fayda, bir kar beklentisi oluşmaktadır. Beklentilerimizin karşılığını alabilmek amacıyla kişiye yapılan her türlü eğitim ve sağlık yatırımı ve kişinin hayatı boyunca kazandığı deneyim ve bilgi düzeyi beşeri sermaye olarak nitelendirilebilir. Beşeri sermaye belli bir birikim sonrasında ortaya çıkar ve ölçülmesi zordur. Çünkü beşeri sermayeyi temsil edebilecek pek çok gösterge mevcuttur ve bunlardan hangisinin daha iyi bir gösterge olduğu net değildir.

2.3. BEŞERİ SERMAYE BİLEŞENLERİ VE GÖSTERGELERİ

Beşeri sermaye kavram olarak geniş bir alanı kapsadığı için gösterge olarak da tek bir değişkenin ele alınması mümkün değildir. Beşeri sermaye üzerine yapılmış pek çok çalışmada özellikle ampirik çalışmalar eğitim ve sağlık bileşenlerini temel alarak farklı pek çok değişkenden yararlanmıştır.

Eğitimle ilgili değişkenler;

- Beklenen okullaşma yılı; okula gitme potansiyeli olan bir çocuğun eğitim-öğrenim yaşamının toplam yıl sayısı ile ifade edilmesi,
- Ortalama okullaşma yılı; 25 yaş ve üzerindeki bireylerin eğitim-öğrenim yaşamını kapsayan yılların ortalaması,
- Okullaşma oranı; yaş unsuruna bakılmaksızın tüm eğitim yaşamındaki öğrenci sayısının, öngörülen eğitim çağ nüfusuna oranı,
- Eğitim harcamaları (öğrenci başına düşen eğitim harcaması, eğitim harcamasının GSMH içindeki payı vb.)
- İlk, orta ve yükseköğrenimden mezun olanların sayısı,
- Öğretmen başına düşen öğrenci sayısı,

Sağlıkla ilgili değişkenler;

- Sağlık harcamalarının GSMH içindeki payı,
- Doğumda beklenen yaşam süresi (ortalama yaşam süresi),
- Sağlık kuruluşlarının yatak sayıları,
- Sağlık personeli başına düşen hasta sayısı,
- Sağlık kurumlarının sayısı,

Demografik değişkenler:

- Nüfus artış oranı
- Yıllık net göç oranı
- Ortalama hane halkı büyüklüğü
- Şehirleşme oranı

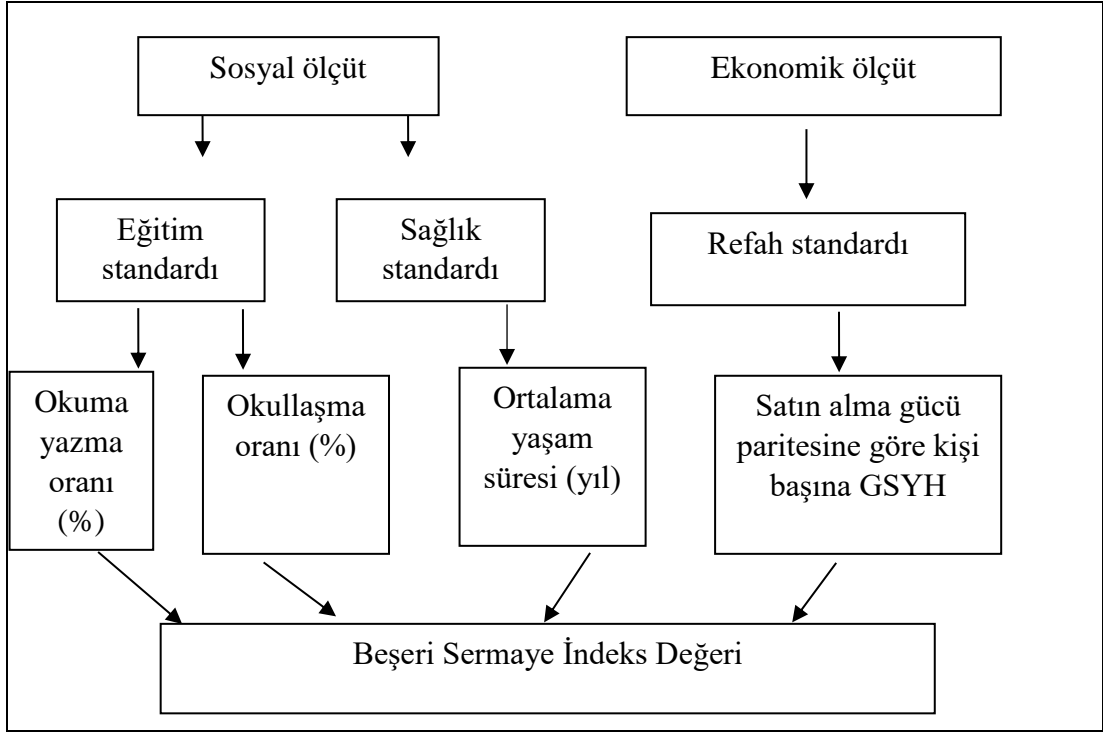
Bu göstergeler bir ülkenin gelişmişlik düzeyinin belirlenmesinde kullanılan önemli değişkenler içinde yer almaktadır. Eğitim ve sağlık düzeyinin yükselmesi, demografik göstergelerin iyileşmesinin yanı sıra beşeri sermaye ve gelişmişlik ile ilişkilendirilebilecek diğer başlıca değişkenler, gelir artışı, teknolojik gelişme, verim artışı olarak ifade edilebilir (Öz vd., 2008: 5).

Eğitim genel olarak üretim sürecini iki farklı yoldan etkilemektedir. Birincisi; örgün ve yaygın eğitimi kapsayan formal eğitim ve ikincisi; hizmet öncesi, hizmet içi ve iş başı eğitimden oluşan iş yerinde eğitimidir (Ergen, 1999: 21).

Yetersiz beslenme gibi bazı sağlık sorunları işgücünün çalışma kuvvetini düşürmektedir (Straus ve Thomas, 1998: 767). Sağlıklı işçiler ise fiziken ve zihnen daha zinde ve enerjiktirler. Böylece iş başında verimlilikleri de artmaktadır ve daha yüksek ücret elde ederler. Ayrıca sağlıklı bireylerin hastalıktan dolayı işten uzak kalma durumları da daha düşüktür (Bloom vd., 2001: 3).

Beşeri sermaye göstergesinin oluşumunu sağlayan değişkenler Şekil 1’de gösterilmiştir;

Şekil 1: Beşeri Sermayenin Ölçütleri

Kaynak: Günsoy, akt. Taban ve Kar, 2006: 165

Şekil 1’de beşeri sermaye göstergesinin oluşumunu sağlayan ölçütler incelendiğinde Tablo 1’de belirtilen beşeri sermayenin kaynakları ile aynı değişkenleri içerdiği görülmektedir. Buna göre eğitim ve sağlık standardında meydana gelen değişiklikler beşeri sermayenin oluşmasında önemli bir etkiye sahiptir. Ayrıca ekonomik etken olarak refah standardı da beşeri sermayenin ölçütleri arasındadır. Beşeri sermaye indeksi gelişme kavramı ile yakından ilgili olduğundan ekonomik büyüme ile arasındaki ilişki de önem arz etmektedir.

Beşeri sermaye bilgi, deneyim ve yetenek aracılığıyla üretime yapılan katkı olarak ifade edilmektedir ve uzun dönemli gelişme planlarının önemli bir ayağı konumundadır. Özellikle kalkınmada geri kalmış ülkelerde az gelişmişliğin kısır döngüsünden kurtulmak için beşeri sermayeye yapılan yatırımlar çözüm için önemli bir gereklilik haline gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra bilgi ve teknolojinin önem kazanması ile beşeri sermayenin üretime olan katkısı daha da öne çıkmıştır ancak az gelişmiş ülkelerde bu önem göz ardı edilmektedir (Öz vd., 2008: 5). Yoksul ülkelerdeki düşük eğitim düzeyi ve düşük sanayileşme ise teknolojiden yararlanmayı

kısıtlamaktadır (Kaynak, 2003: 34). Eğitim düzeyi yüksek, daha sağlıklı ve iyi beslenen yetenekli işgücü, verimliliği artıracaktır. Artan verimlilik ve sermaye birikiminin birlikte harekete geçmesi ile de ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları azalacaktır (Öz vd., 2008: 6).

Beşeri sermaye yatırımları ile tarım ve sanayi sektöründeki verimlilik artacak, gelir dağılımı daha adil duruma gelecek, istihdam olanakları artacak ve bölgeler arası gelişmişlik farklarının giderilebilecektir (Eser ve Gökmen, 2009: 42). Bu olumlu etkiler aracılığıyla da ekonomik büyüme hız kazanacaktır.

3. EKONOMİK BÜYÜME

Ekonomik büyümeyi tanımlamadan önce ‘ekonomi’ kavramını üzerinde durulmalıdır. Böylece birbirine karıştırılan büyüme ve kalkınma kavramlarının daha iyi ayırt edilmesine zemin hazırlanabilir.

Ekonomi; bir insan topluluğunun sonsuz ihtiyaç ve isteklerinin, kıt kaynaklar ile nasıl karşılanacağını inceleyen yani yaşamak için gerekli olan üretimin ve bunları bölüşmenin koordinesini gerçekleştiren bilim dalıdır. Kavram olarak tek bir şeyi ifade etse de ekonomi denildiğinde akla tek gelen şey para ve maddi konular değildir. Ekonomi aslında hep var olmuş ancak adı konulmamıştır diyebiliriz. Kendine daha çok Merkantilizmin doğuşu ile yer bulmuş yüzyıllardır da tüm insanlık için en kaçınılmaz olgulardan biri haline gelmiştir. Ekonomi bilimi her zaman kesin doğrulara ulaşamamıştır bu yüzden ki pek çok iktisat okulu kurulmuş birçok iktisatçı kendi öğreticisinin tezlerini çürütmüştür.

En küçük karar biriminden en büyük karar birimine yani bireyden devlete tüm birimler aslında kendi ekonomisine sahiptir ve hayatta kalmak, hayatta kaldığı sürece iyi bir yaşam kalitesine sahip olmak için ekonomisini iyi yönetmelidir. Özellikle 2000’li yılların başından beri görmekteyiz ki ne askeri güç ne nüfus yoğunluğu ne de ülkenin sahip olduğu toprağın büyüklüğü ülkenin gücünü ekonomi kadar etkilemiyor. Büyük bir ülkenin tek bir şehri kadar yer kaplayan bir ülke güçlü ekonomisi ve siyaseti ile dünya ekonomisinde büyük söz sahibi olabiliyor.

Yukarıda ülkenin kendisine rekabet içinde olduğu diğer ülkeler arasında yer bulabilmesi ve hatta öne geçmesi için ne kadar önemli olduğuna değinildi. Şimdi de

büyüme ve kalkınma kavramları açıklanarak çalışmanın esas konusunu oluşturan ekonomik büyüme üzerinde durulacaktır.

Ekonomik kalkınma; uygulanan politikalar ve yapılan faaliyetler sonucunda toplumun niteliksel anlamda olumlu bir ilerleyiş sağlamış olmasını ifade eder. Bu niteliksel olgular; toplumun demografik yapısı, çalışma koşulları, eğitim ve sağlık altyapısı, bireysel hak ve özgürlükleri, eşitlik kavramını, sosyal ve kültürel değişimleri içermektedir. Bu bağlamda ekonomik kalkınma; sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel anlamda bir modernleşme projesi olarak da ifade edilebilir (Kaynak, 2003: 18).

Ekonomik büyüme mal ve hizmet üretim kapasitesindeki artış olarak tanımlanabilir (Parasız, 2008: 10). Ekonomik büyüme kalkınmaya göre daha nicel bir kavramı ifade etmektedir ve bir ülkenin üretim miktarının önceki yıla göre artış göstermesidir. Büyüme genellikle kişi başına düşen milli gelir veya gayri safi yurtiçi hâsıla artışı ile ölçülür ve ifade edilir. Kalkınma büyümeye göre daha kapsamlı bir çerçeve oluşturmaktadır. Büyüme sadece sayısal bir artışı göstermektedir kalkınma ise büyümeyi de kapsamaktadır. Ancak büyüme olmadan kalkınma olmayacağı da aşikârdır. Bir ülke bireylere hakkını verirken, onlara özgürlük sağlarken öncü olan ekonomik büyüme değildir belki ancak belli bir altyapının oluşturulması da ancak maddi unsurlarla gerçekleştirilebilir.

Büyüme genel anlamda üretimdeki artışı ifade etse de büyümeyi etkileyen yalnızca üretim faktörleri değildir. Ekonomik politikalar, sosyal ve kurumsal altyapı, yerel ve küresel çerçevede rekabet koşulları, ekonomik ve siyasal istikrar ile finansal kaynaklardır (Gürak, 2016: 37).

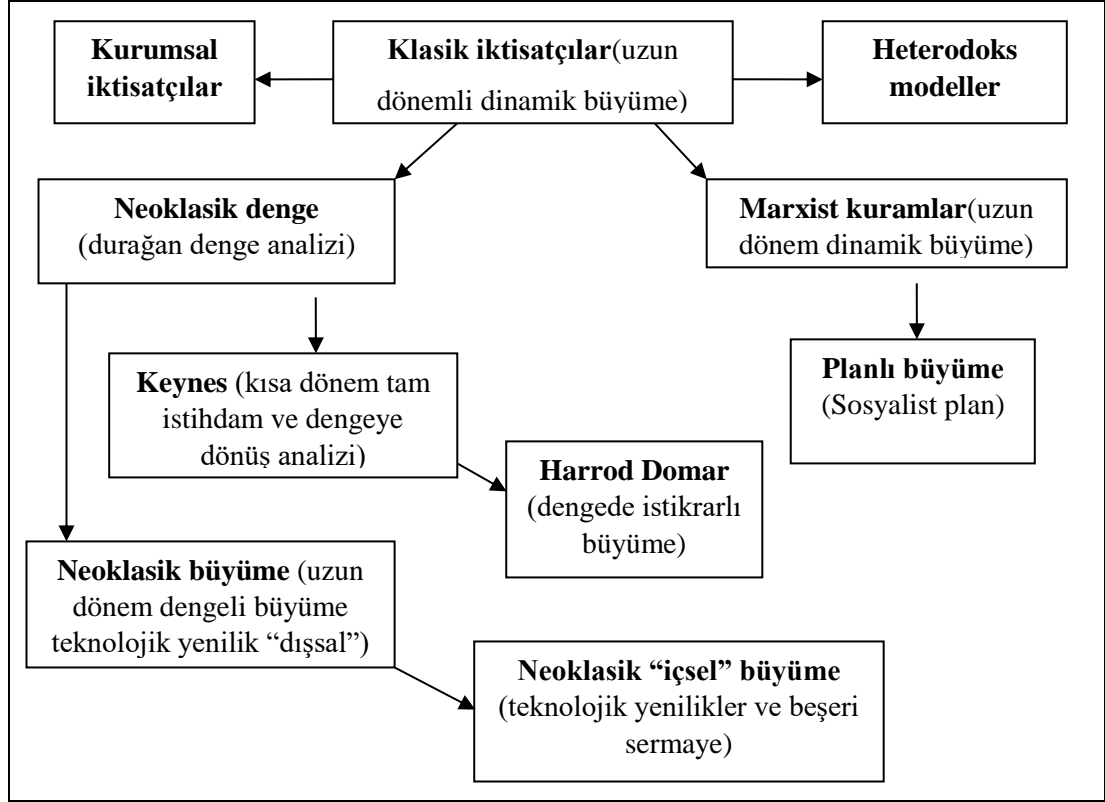
Bu iki kavramın daha iyi ayrıştırılması için bir örnek vermek gerekirse dünyanın en büyük ekonomisine sahip ülkelerinin yaşam standartlarına bakmak gerekir. Çin ve Hindistan özellikle son yıllarda kaydettiği büyüme rakamları ile dikkat çekmektedir. Ancak toplumlarının yapısına bakıldığında büyümenin sayısal verilerde kaldığı kalkınma olgusundan uzak oldukları rahatça görülebilir.

3.1. EKONOMİK BÜYÜME MODELLERİ

Bir ülkenin ekonomik ve sosyal refahını gösterebilecek en iyi göstergelerden biri ekonomik büyüme rakamlarıdır. Ekonomik büyüme rakamlarına ulaşabilmek sayı

ve formüllerle mümkün olsa da büyümeyi etkileyebilecek olgular iktisadi düşünce okulları arasında farklılık göstermiştir. Bu başlık altında özellikle beşeri sermaye konusuna değinmiş büyüme modelleri ve iktisadi düşüncelere yer verilecektir.

Şekil 2: Büyüme Kuramlarının Gelişimi

Kaynak: Gürak, 2016: 53

Şekil 2’de görüldüğü gibi büyüme modellerinin ortaya çıkışı Klasik iktisatçıların uzun dönemli dinamik büyüme analizi yapması ile olmuştur. Ekonomik büyüme modellerinin incelenmesi Neoklasik ve Marxist düşünce ile devam etmiştir. Keynes’in yalnızca kısa dönemli analiz yapması üzerine Harrod ve Domar, Keynes düşünce temeli üzerinde uzun dönemli inceleme yapmışlardır. Beşeri sermaye ve teknolojik gelişmenin büyüme modellerinde yer bulması ise Neoklasik düşünce altında olmuştur.

3.1.1. Merkantilizmde Büyüme

Merkantilizm ekonomi biliminin ortaya çıkışı olarak değerlendirilebilir. Merkantilistlere göre ekonomide servetin asıl kaynağı altın ve gümüş gibi değerli madenlerdir. Devletin bu değerli madenler üzerine yoğunlaşmasının sebebi savaş

zamanında bu madenlerin önemli rol oynamasından kaynaklanmaktadır (Peker, 2015: 2). Dünyada gümüş ve altın stoku sabittir ve devlet yoğun müdahale ile (ihracat artışı-ithalat düşüşü) ülkesinin stokunu artırmalıdır. Merkantilistlerin üzerinde durduğu bir diğer konu ise nüfus artışının teşvik edilerek sanayileşmenin sağlanmasıdır.

Merkantilist düşünür William Petty bir ülkenin asıl gücünün askeri güce ve ülkenin toprak genişliğine değil sanayi ve sanattaki insanların sayısına bağlı olduğunu vurgulayarak beşeri sermayenin önemine dikkat çekmiştir. Öyle ki; doğal kaynaklar ve sermayenin (fiziki) bir tarafta, emeğin bir tarafta olduğu bir hesaplama bu değişkenlerin milli gelire katkısını ölçmüştür. Sonuç olarak emeğin diğer değişkenlere oranla 3/5 daha verimli olduğuna ulaşmıştır (Doğan ve Şanlı, 2003: 175).

3.1.2. Fizyokratlarda Büyüme

Merkantilist düşünceye tepki olarak ortaya çıkan fizyokraside doğal düzen işlemektedir. Yani liberal görüşü savunurlar. Ekonomide tek üretken sektör tarımdır. Hatta Quesnay Ekonomik Tablo çalışmasında servetin nasıl artırılacağını incelerken ticareti dışlamıştır (Eren, 2015: 16). Dış ticaret de Merkantilizmde olduğu kadar bir öneme sahip değildir çünkü dış ticaret her ülkenin yararına değildir ve yapılacaksa bile tarım sektörü ağırlıklı olmalıdır. Tarım sektörüne verdikleri önemden olsa gerek verimlilikte emek değil toprağın daha büyük bir paya sahip olduğunu savunmuşlardır.

3.1.3. Klasiklerde Büyüme

Merkantilizmde servetin asıl kaynağı olarak altın ve gümüş stokunun gösterildiğini yukarıda belirtmiştik. Adam Smith'e göre ise servetin asıl kaynağı, Merkantilist düşüncenin aksine ülkenin sahip olduğu beşeri ve doğal kaynaklardır. Smith, ulusal refah ve toplum servetinin faydalı malların miktarına bağlı olduğunu belirtmiştir. Bir toplumda ne kadar çok üretim gerçekleştirilirse zenginlik o kadar artar (Ersoy, 2008: 287).

Smith servetin nasıl artırılacağı üzerinde önemle durmuştur ancak detaylı bir büyüme modeli geliştirmemiştir. Sadece ekonomik büyümenin kaynağı olarak uzmanlaşma düzeyi ve bu düzeydeki artışı göstermiştir. Uzmanlaşılana yönelirken teknolojik gelişme hızlanacaktır.

Klasik iktisatçılar “iş bölümü” kavramı ve yararları üzerinde durmuşlardır. İş bölümü ulusal ve uluslararası düzeyde gerçekleşerek toplum ve fertlerin refahını artıracaktır. İş bölümü sayesinde, işgücünün hüner, yetenek ve bilgisi gelişecektir. Aslında bu cümle ile beşeri sermaye kavramının temelleri de atılmıştır diyebiliriz. Smith iş bölümünün sağlayacağı faydaları 3 madde ile özetlemiştir, iş bölümü ile;

- İşçinin mahareti artar,
- Zaman kaybı azalır,
- Hareketlerin basitleştirilmesi ile daha geliştirilmiş üretim teknik ve yöntemleri keşfedilir (Ersoy, 2008).

Karamsar iktisatçılar arasında anılan Malthus, Smith’in Ulusların Zenginliği’nde iyimserliğin hâkim olmasına tepki göstermiştir. Smith daha çok servetin nasıl artırılacağı üzerinde durmuş, servet bölüşümü ile fazla ilgilenmemiştir. Malthus’u karamsar olmaya iten önemli sebeplerden biri; nüfus artışı ile daha az verimli alanların da üretime açılmasıyla üretim maliyetleri dolayısıyla tahıl fiyatlarının artmasıdır. Malthus 1803’te nüfusla ilgili yaptığı çalışmasını oldukça yumuşatmıştır. Düşünürü göre bir ülkenin nüfus artışı, istihdam imkânlarının genişletilmesi ile ülke servetini artırır. Servetin artırılmasının bir diğer öncüleri de dış ticaret artışı ve verimli alanların genişliğidir (Ersoy, 2008).

Malthus’un geliştirdiği büyüme modelinde tek girdi (emek) mevcuttur. Sermaye ve teknolojik değişimler modelde yer almaz. Hâsıla; üretim, emek ve toprağa bağlıdır emek arzı ise doğum ve ölüm oranlarına bağlıdır.

Ricardo gerçekte büyüme konusunu incelememesine rağmen Klasik büyüme teorisine önemli katkıları olmuştur. Ricardo’ya göre üretim fonksiyonu veridir. Kar güdüsü sermaye birikimini uyaran etkidir ve tarım alanında azalan verimler yasası geçerlidir. Ayrıca Ricardo ekonomik faaliyete katılanları üç grupta toplamıştır; Kapitalistler, ekonomik büyümeyi sağlamada en önemli gruptur. Çünkü sermaye birikiminde bulunan ve bunları yatırıma çevirenler kapitalistlerdir. Diğer iki grup ise geçimlerini çalışma karşılığında sağlayan işçiler ve toprağın rantından faydalanan toprak sahipleridir (Kaynak, 2011: 24-28).

3.1.4. Harrod - Domar Büyüme Modeli

Keynes'in uzun dönemli analiz yapmaması Keyneslerde büyüme ile ilgili bir çalışmanın da eksikliğini meydana getirmiştir. Harrod ve Domar da tam istihdam şartları altında uzun dönemi içeren modeller geliştirerek bu eksikliğı gidermek istemişlerdir (Hagemann, 2009: 69). Aralarındaki tek fark Harrod'un tam istihdam durumunun ara ara oluşmasını dikkate alırken Domar'ın incelemesini, tam istihdam durumunun korunması için gerekli koşulları araştırmış olmasıdır (Kaynak, 2011: 88). Roy Harrod ve Evsey Domar farklı zamanlarda birbirine benzer modeller geliştirdikleri için model Harrod-Domar adıyla anmaya başlanmıştır.

Model hem emek hem de sermayeyi içermektedir. Sermaye ve emek, nüfus artış oranında artmaktadır. Üretim fonksiyonu Leontief'tir (sabit katsayılı) ve ölçeğe göre sabit getiri söz konusudur (hâsıla kaç katına çıkarılmak isteniyorsa girdiler o kadar artırılmalıdır). Uzun dönemde büyümeyi etkileyecek olan nüfus artışıdır.

Harrod'un geliştirdiği teori temelde üç önermeye dayanmaktadır; toplumun geliri tasarruf arzının en önemli belirleyicisidir, gelir artış oranı tasarruf talebinin önemli bir belirleyicisidir ve son olarak talep arza eşittir (Harrod; 1939: 14).

Harrod-Domar büyüme modeli;

$$g = \frac{s}{v} - (d+n) \quad (1)$$

Harrod-Domar modelinin temel bileşenleri; tasarruf(s), sermaye/hasıla katsayısı (v), nüfus (n), ve yıpranma oranı (d)'dir. Modele göre yüksek tasarruf oranı, düşük sermaye/hasıla katsayısı, düşük yıpranma oranı yüksek büyüme oranı sağlayacaktır. Model Keynes'in uzun dönemli inceleme yapmaması üzerine oluşturulmuştur ancak güçlü yönleri incelendiğinde kısa dönemli planlamalarda uygun olduğu görülmektedir.

3.1.5. Neoklasik Büyüme Modeli

Neoklasik iktisatçılar Harrod-Domar büyüme modelini aslında Neoklasik yaklaşımın özel bir hali olan sabit emek/sermaye oranını içerdiği için eleştirirler. Solow, geliştirdiği modelde faktörler arasında ikame ilişkisine yer vererek ve azalan getiriler yasasının geçerli olduğunu belirterek Harrod-Domar modelinin nasıl

genişletilebileceği göstermek için çalışmıştır (Kaynak, 2011: 138). Solow ve Swan retim sürecinde emek ve sermayenin birbirlerini ikame edebileceklerini varsayarak modellerini geliştirmişlerdir. Modelin diğer varsayımları ise;

- Tam rekabet koşulları geçerlidir,
- Üretim faktörlerine marjinal verimliliklerine göre ödeme yapılmaktadır,
- Tam istihdam söz konusudur,
- Sermaye/hâsıla katsayısı değişkendir,
- Ölçeğe göre sabit getiri vardır,
- Yatırımlar tasarruflara eşitir.

Harrod-Domar modelinde $n=g$ eşitliği söz konusudur. Yani emek ve sermayenin tam istihdamı sağlandığında ekonomi dengededir. Ancak bu durum her zaman mümkün olmamaktadır. Emek ya da sermayeden biri diğerinden daha fazla artarsa dengesizlik oluşur ve bu durum Solow tarafından “bıçak sırtı” olarak adlandırılmıştır. Ekonomide böyle bir dengesizlik olması durumunda bıçak sırtından düşülür (Solow, 1956: 66-73).

“Mutlak Yakınsama” ve “Koşullu Yakınsama” kavramları Neoklasik iktisadi düşünce altında oluşmuştur. Solow modeline göre yıpranma oranı, tasarruf oranı, nüfus artış oranı, büyüme oranı ve üretim fonksiyonu aynı olan ülkeler aynı durağan duruma (emek başına sermaye dolayısıyla hâsılanın değişmediği durum) sahip olacağından ülkeler arasında yakınsama gerçekleşir. Bu da aynı durağan duruma sahip iki ülkeden fakir olanın zengin olanı bir süre sonra yakalayacağı anlamına gelir. Zengin ülkeye kıyasla daha az sermayeye sahip olan ülke azalan verimler kanunu gereği daha hızlı büyüyecektir. Bu durum mutlak yakınsama olarak adlandırılmaktadır. Ancak bu öngörü ülkeler arasındaki tek farklılığın sermaye düzeyleri olduğu varsayımına dayanmaktadır. Oysa ekonomiler arasında farklılık oluşturabilecek pek çok etken vardır. Farklı başlangıç koşullarına (eğitim düzeyi, sağlık koşulları, okullaşma, nüfus artışı, tasarruf düzeyi) sahip ülkeler farklı durağan durumla karşı karşıyadırlar. Bu nedenle de ülkelerin uzun dönemde kendilerine özgü bir durağan duruma sahip olmaları koşullu yakınsamayı göstermektedir (Ggl ve Korap, 2014: 62).

Modelde nüfus ve işgücündeki artış, içerilmemiş teknolojik gelişme gibi dışsal olarak yer almaktadır ve beşeri sermayede meydana gelen verimlilik ve üretkenlik değişiklikleri dikkate alınmamaktadır (Y. Ercan, 2000: 130). Solow'a göre uzun dönemde ekonominin temel belirleyicisi teknolojik gelişmedir. Ancak teknolojik gelişme modelde dışsaldır, teknolojik gelişme hâsılayı nasıl etkiler tam olarak açıklayamamaktadır.

3.1.6. İçsel Büyüme Modelleri

Fiziksel sermaye, 19. yüzyılda sanayi üretiminin önem kazanması ile büyümenin motoru olarak görülüyordu (Taşar, 2016: 2). 1950'li yıllarda ise teknolojik yeniliklerin önemi Solow sayesinde artmıştı. Ancak teknolojinin dışsal bir faktör olarak görülmesi yeni modellerin oluşturulması gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu doğrultuda İkinci Dünya Savaşı sonrasında emeğin verimliliği/niteliği ve teknolojik gelişmeleri de içeren pek çok büyüme modeli geliştirilmiştir. İçsel büyüme modeli olarak adlandırılan bu yaklaşımların “yeni” olduğu ileri sürülse de temelleri Smith, Ricardo ve Marx gibi iktisatçıların yaklaşımlarına dayanmaktadır (Gürak, 2016: 93).

Klasik büyüme modellerine genel olarak bakılacak olursa temel özelliklerinin büyümeyle niceliksel bir kavram olarak ele almalarıdır. İçsel büyüme modelleri ise modele nitel değişkenler de eklemiştir. Bu değişkenlerden en temelini ise beşeri sermaye olduğu söylenebilir (Taşar, 2016: 3). İçsel büyüme modelleri ekonominin büyümesinde etkili olan sektörlerin önemini vurgulamaktadır. Örneğin Lucas (1998) beşeri sermayenin, Rebelo (1991) toplam (fiziki ve beşeri) sermayenin Barro ise kamu harcamalarının artan getiri sağlayacağını öne sürmektedir (Kar ve Ağır, 2008: 55).

3.1.6.1. Lucas'ın İçsel Büyüme Modeli

1995 yılında iktisat bilimine yaptığı katkılardan dolayı Nobel Ödülü'nü alan Lucas ekonomik büyümenin merkezine beşeri sermayeyi koymuştur (Lucas, 2015: 87). Lucas 1988 yılında yaptığı çalışma ile büyümeyle, beşeri sermayenin üzerine kurulmuş bir model olarak açıklamaya çalışmıştır. Öncelikle Neoklasik model çerçevesinde üç model oluşturmuştur. Bu modellerin genel varsayımları;

- Nüfus artışı dışsal ve veridir,
- Ticarete para kullanılmaz, mal takası yapılıdır.

Oluşturulan modeller;

- Model 1: Fiziksel sermaye birikimi ve teknolojik değişiklikler üzerine,
- Model 2: Okul eğitimi aracılığıyla beşeri sermaye birikimi üzerine,
- Model 3: Yapararak öğrenme yoluyla uzmanlaşmış beşeri sermaye birikimi üzerine kurulmuştur (Gürak, 2016: 95-96).

Model 1, Solow ve Denison'un yaptığı çalışmada olduğu gibi teknolojik yenilik ve fiziksel sermaye birikimi üzerine inşa edilmiştir. Lucas bu çalışmaları daha çok ABD'deki ekonomik büyümeyi açıklamaya yönelik oldukları için eleştirmiştir. Çünkü ekonomik büyümenin açıklanması için farklı gözlemlerin bulunmasına da ihtiyaç vardır.

Model 1'in varsayımları;

- Rekabetçi piyasalar ve kapalı ekonomi,
- Özdeş, rasyonel kişiler,
- Teknolojiye sabit getiri,
- Tek çıktı,
- t zamanda $N(t)$ kadar kişi-saati üretime ayrılır (Lucas, 1988: 7) şeklindedir.

Bu modeldeki eleştirilerinden dolayı Lucas, beşeri sermaye birikimi üzerine inşa edilmiş iki ayrı model daha geliştirmiştir.

Model 2; Lucas bu modelinde büyümenin öncüsü olarak görülen teknolojik yenilik yaklaşımına bir tamamlayıcılık katmak ya da daha fazlası, bir alternatif oluşturmak için beşeri sermaye unsurunu da dâhil ederek yeni bir model oluşturmuştur. Beşeri sermaye, bir bireyin içinde bulunduğu zamanda üretkenliğini nasıl etkilediği konusu üzerine odaklanır. Model 2'nin varsayımları;

- Teknolojik yenilik süreci analizin kapsamı dışındadır,
- Teknolojik düzey veridir,
- Ülkeler arasında teknolojik farklılıklar yoktur,

- Tek mal bulunur,
- Fiziksel ve beşeri olmak üzere iki tür sermaye vardır,
- Tüm kişilerin beşeri sermaye birikimi aynıdır (Lucas, 1988: 17-18).

Ancak Lucas'a göre bu yeni model de zaman içindeki büyüme sürecini küresel çapta da ülke çapında da açıklayabilecek özelliğe sahip değildir. Amacı ülkeler arası yani küresel büyüme oranları ve gelir düzey farklılıklarını açıklamak olan Lucas oluşturduğu ikinci modelden de tatmin edici sonuçlar alamayınca yeni bir model oluşturmuştur (Gürak, 2016: 99) .

Model 3; Lucas “yaparak öğrenme ve karşılaştırmalı üstünlük” olarak adlandırılan son modelinde standart Neoklasik büyüme yaklaşımına daha farklı bir bakış açısıyla uzmanlaşmış beşeri sermaye birikimi modelini inşa etmeye çalışır. Buna göre “işbaşında öğrenme” ya da “yaparak öğrenme” en az resmi eğitim kadar önemlidir. Model 3’ün varsayımları;

- İki tüketim malı bulunmaktadır,
- Fiziksel sermaye yoktur,
- Teknoloji veridir,
- Nüfus sabittir,
- Kapalı ekonomi,
- Göreceli fiyatları beşeri sermayenin yeteneği belirler,
- Beşeri sermaye birikimi dışsaldır (Lucas, 1988: 27-29).

Beşeri sermayenin modelde dışsal olarak yer alması bazı sorunlara neden olmaktadır. İşgücü daha ileri teknoloji alanlarına doğru kaydırılmayacaktır. Dolayısıyla hem uzmanlaşmış işgücünün büyümesi hem de ekonomik büyümenin artış hızı olması gerekenden daha düşük seviyede olacaktır. Bunu önlemek için devlet ileri teknoloji mallarının üretimini desteklemelidir.

Bu üç model genel olarak değerlendirilecek olursa Neoklasik büyüme modellerinde olduğu gibi hizmet sektörü analizinin eksik kaldığı görülecektir.

Lucas'ın modeli robotlardan oluşan mekanik bir dünya çerçevesinde oluşmuştur. Yani gerçek ilişkileri açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Ancak Lucas'ın beşeri sermayenin büyüme olgusundaki önemini belirten nitelikte bir çalışma yapması önemli bir aşamadır (Gürak, 2016: 103).

3.1.6.2. Romer'in İçsel Büyüme Modeli

Solow'un teknolojik yeniliklerin büyüme üzerinde önemli bir etkisi olduğunu ileri sürmesi ile büyüme analizlerinde yeniliklere daha çok önem verilmeye başlamıştır. Ancak teknolojik gelişme modellerde dışsal olarak kalmaya devam etmiştir. Bu anlamda büyüme olgusuna yeni bir boyut kazandıran kişilerden biri de Romer'dir. Romer'e göre büyümeyi sadece homojen sermaye malları birikimi ve tasarruf yatırım eşitliğinden yola çıkarak açıklamak yeterli değildir (Gürak, 2016: 109). Ekonomik büyümenin açıklanmasında sermaye birikimi yetersizdir. Romer ekonomik büyümenin önemli belirleyicilerden birinin de bilgi olduğu üzerinde durmuştur. Beşeri sermaye emek ve sermayenin (fiziki) verimliliğini artıran önemli bir üretim fonksiyonudur (Kaynak, 2011: 217).

Modelde sermaye, işgücü, beşeri sermaye ve teknoloji düzeyi olmak üzere dört temel girdi bulunmaktadır. Sermaye, tüketim malları birimi ile işgücü, el ve göz koordinasyonu gibi becerilerini kullanabilen sağlıklı insan sayısı ile ölçülmektedir. Beşeri sermaye düzeyi okulda ve işbaşında geçen eğitime göre ölçülürken teknoloji düzeyi tasarım sayısına göre belirlenmektedir (Romer, 1990: 78-79).

Romer'in Neoklasik büyüme kuramlarına yaptığı bir diğer eleştiri de azalan verimler yasasına dayalı olan “durağan dengeli” büyüme yaklaşımıdır. Oluşturulan yeni kurama göre beşeri sermayenin ve yeni teknolojilerin üretime girmesi ile artan verimler yasası geçerlidir (Gürak, 2016: 109).

Romer'in büyüme modeli üç sektörden oluşmaktadır. Birincisi sadece beşeri sermaye ve yeni bilgi üretmek için kullanılan bilgi stokunun yer aldığı “araştırma sektörüdür. İkincisi “ara malları sektörüdür”. Bu sektördeki üretim, araştırma sektörünün verdiği bilgiler doğrultusunda, herhangi bir zamanda nihai malların üretiminde kullanılmak üzere var olan ürünlere bağlıdır. Üçüncü ve son sektör ise nihai mallar sektörüdür. Nihai mallar sektörü; üretimde emek, beşeri sermaye ve nihai çıktıyı üretmek için mevcut dayanıklı üretim setini yani sermaye mallarını kullanır.

Modelin varsayımlarını basitçe sıralayacak olursak;

- Nüfus ve işgücü arzı sabittir,
- Nüfus içindeki beşeri sermaye stoku ve beşeri sermaye içinde piyasaya sunulan kesim sabittir,
- Ara malları sektörü ile nihai mallar sektörü aynı teknolojiyi kullanmaktadır,
- Yeni teknolojilerin üretildiği araştırma sektöründe sadece bilgi ve beşeri sermaye kullanılmaktadır (Romer, 1990: 79-80).

3.1.6.3. R.J. Barro ve Kamu Harcamaları

Barro (1990) yaptığı çalışmasında kamu harcamaları üzerine sabit getiri ilkesine dayanan bir büyüme modeli oluşturmuştur. Bu çalışma ile ülke ekonomisinde büyüme ve faydanın vergilerle finanse edilen kamu harcamalarından nasıl etkilendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Büyüme ve tasarruf oranları fayda-tipi harcamalar nedeniyle düşük kalabilir bu oranlar kamu harcamaları ile başta artar ancak daha sonra düşmektedir. Barro'ya göre beşeri ve fiziki sermayenin üretimde birbirini tamamen ikame etmesi beklenemez. Üretimde hem beşeri hem fiziki sermayenin kullanılması ile sabit verimler söz konusu olabilir ancak bu iki girdi ayrı ayrı ele alındığında da azalan verimler de olabilir (Barro, 1990: 103-105).

Modele göre üretim faktörlerinden biri de kamu sektörü tarafından sağlanan mal ya da hizmetlerdir. Model, hükümetin tek gelirinin vergi geliri, tek giderinin kamu malı arzı olduğu ve denk bütçe varsayımlarına dayanmaktadır (Yülek, 1997: 10). Barro çalışmasının sonuç bölümünde üç ana sonuca ulaşmıştır;

- Kamu politikaları, beşeri ve özel sermaye birikimi üzerinde etkili olabileceğinden kapalı ekonomilerde ortalama büyüme hızı üzerinde nicel bir etki oluşturabilir.
- Beşeri sermaye için gerekli üretim teknolojisinin durumu vergilerin etkilerini değiştirebilmektedir.
- Kamu politikalarının, uzun dönemde büyüme üzerinde etkisi vardır.

Barro'ya göre eğitim, deneyim ve sağlık düzeyleri yani beşeri sermaye de sermaye kavramında yer almalıdır. Büyümenin temel belirleyicileri ise;

- Eğitim seviyesi yüksekliği,
- Sağlık koşullarının iyi olması,
- Doğurganlığın düşük olması,
- Düşük oranlı hükümet transferleri,
- Hukuki düzen ve ticaret hadlerinin avantajlı olmasıdır.

Barro'ya göre geleneksel kuramlarda olduğu gibi, tüm ekonomilerde başlangıçtaki sermaye yoğunlukları dışında her şey aynı varsayılsaydı ülke ekonomileri içindeki fark mutlaka kapanırdı. Yani fakir ülkelerin zengin ülkelere daha hızlı büyüyeceğini böylece aralarındaki gelişmişlik farkının kapanacağını söylemiştir. Ancak ekonomilerin; tasarruf eğilimleri, çalışma arzusu, ailedeki çocuk sayısı, teknoloji düzeyi ve hükümet politikaları gibi pek çok farklı özelliği vardır ve ekonomilerin yaklaşması ancak belli koşullarda gerçekleşebilir (Gürak, 2016: 120-122).

3.1.6.4. Rebelo'nun AK Modeli 1991

AK modelinde tasarruf oranı artışı, emek başına sermaye stokunun artmasına neden olarak büyümeyi etkilemektedir. AK modelinin içsel bir büyüme modeli olmasının nedeni; uzun dönemli büyümenin içsel bir parametre olan tasarruf ve dolayısıyla içsel bir değişken olan yatırıma bağlı olmasıdır (Kaynak, 2011: 213-214).

Rebelo (1991) çalışmasında geliştirdiği model ülkeler arasındaki farklılıkların hükümetlerin uyguladığı politikalar sonucunda oluştuğu varsayımına dayanmaktadır. Rebelo'nun oluşturduğu modelde üretim faktörlerinin yeniden üretilebilir olup olmadığı bir ayırım noktası oluşturmaktadır. Buna göre fiziksel ve beşeri sermaye gibi yenilenebilen ve arsa gibi her dönemde aynı kalan üretim faktörleri mevcuttur (Rebelo, 1991: 502). Ancak burada asıl önemli olan sermaye kavramının beşeri sermaye kavramını da içermesidir. Bu model sermayenin azalan marjinal getirisi varsayımını dikkate almadan, dışsal teknolojik gelişme olmaması durumunda da uzun dönemde kişi başına büyümenin sürdürülebilir olduğunu en basit şekliyle ifade etmektedir (Ay ve Yardımcı, 2008: 42).

Rebelo'nun geliştirdiği modelde $A=B$ ve $\alpha=1$ olduğu varsayılmaktadır. Bu varsayımlar tek sektörlü ve doğrusal bir üretim fonksiyonunu ifade etmektedir ve gösterimi; $Y_t = AZ_t$ şeklindedir. Bu model içsel büyüme modellerinin dışbükey bir teknoloji ve geri dönüşümü olmayan üretim fonksiyonları ile gösterimidir. Tüketim ve sermaye malları tek sektörde üretilmektedir. Ekonomide pek çok hane halkı mevcuttur ve geçerli olan üretim fonksiyonu Cobb-Douglas'tır. Bu fonksiyon ϕ_t oranında fiziksel ve $N_t H_t$ oranında etkin işgücünü bir araya getirir. N_t bireysel çalışma saati, H_t ise beşeri sermayeyi, işgücü sayısını ifade etmektedir (Rebelo, 1991: 507-508).

$$A_1 (\phi_t K_t)^{1-\gamma} (N_t H_t) = C_t + I_t \quad (2)$$

Bu doğrultuda oluşturulan fiziki sermaye birikim fonksiyonu;

$$K_t = I_t - \delta K_t \quad (3)$$

Denklemdede; beşeri sermaye işgücünün içerisinde yer alır ve δ oranında amortismanına uğrar. Her işçi sahip olduğu zamanın bir kısmını boş zaman için bir kısmını da beşeri sermaye birikimi için kullanır. H_t sayıda işgücü olması durumunda beşeri sermaye;

$$H_t = A_2 [K_t (1 - \phi_t)]^{1-\beta} [(1 - L - N_t) H_t]^\beta - \delta H_t \quad (4)$$

Rebelo'nun modeli iki yönüyle Lucas (1988) modelinden ayrılmaktadır. Birincisi Rebelo'nun modelinde dışsallık yoktur ikincisi ise fiziksel sermaye beşeri sermaye üretiminde rol oynamaktadır (Taşar, 2016: 14-15).

3.2. EKONOMİK BÜYÜMENİN BELİRLEYİCİLERİ

Ekonomik büyüme ile yakından uzaktan ilişkili pek çok değişken bulunmaktadır. Eğitim, sağlık, hukuk, demokrasi, finansal sistem, teknoloji, teşvikler, din ve kültür, sermaye, istihdam, gelir dağılımı bu değişkenler arasında sayılabilir. Ekonomik büyümenin belirleyicilerini 5 gruba ayırarak inceleyebiliriz. Bunlar;

- Ekonomik faktörler
- Demografik faktörler
- Teknolojik gelişme
- Doğal kaynaklar, coğrafya ve iklim

- Siyasi, sosyal ve kültürel faktörlerdir (Ağayev ve Yamak, 2009: 182-185).

Çalışmamızda ise büyüme ile diğer değişkenler arasındaki ilişki sermaye birikimi, nüfus, gelir dağılımı ve teknolojik gelişme ele alınarak incelenecektir.

3.2.1. Sermaye Birikimi ve Yatırım

Sermaye; ticari veya sınai bir faaliyetin gerçekleştirilmesi için gerekli olan para ve malların tümüdür. Sermaye birikimi ise belirli bir dönemde üretilebilecek mal ve hizmet toplamını ifade etmektedir.

Smith (1776)'a göre bir üretim sonucunda elde edilen hasılat ile hem sermayeden çekilmiş olan kısım yerine koyulur hem de toprak sahibine rant veya sermaye sahibine kar sağlanmış olur. Özellikle zengin ülkelerde ürün ortaya çıktığında bunu rant ya da kar için ayırmak yerine sermaye yerine koymaya çalışılır. Çünkü daha büyük sermayeler daha büyük karlar getirecektir. Sermaye ancak kişilerin yıllık kazançlarından artırdıkları sayesinde büyüyebilir.

Yüksek sermaye birikiminin olduğu ülkelerde azalan verimler kanunu gereği sermaye getirisi daha düşüktür. Bu nedenle yüksek getiri beklentisi içerisinde olan yatırımcılar düşük sermaye birikimi, yüksek getirisi olan ülkeleri daha çok tercih etmektedir. Sermaye birikiminin düşük olduğu ülkelerde ise bu düşüklüğün sebebi talep yetersizliğinden kaynaklanmaktadır ve bu ülkelerin sermaye düşüklüğü-talep yetersizliği döngüsünü kırması pazar paylarını genişletmekten geçmektedir (Gül ve Ergün, 2012: 127). Bir yanda yüksek getiri bekleyen yatırımcı firmaların bir yanda pazar paylarını genişletmek isteyen ülkelerin bulunması iki tarafın bir araya gelerek karşılıklı faydalar sağlayabileceğini göstermektedir.

Solow; sermaye birikimi, tasarruf ve büyümeyi incelediği modelinde ekonominin en önemli sorunu olan üretilen çıktının ne kadarının tüketileceği ve ne kadarının gelecek için tasarruf edilmesi gerektiği sorularına cevap arar. Solow'a göre sermaye birikimi üretilen hâsılanın seviyesini belirlemektedir.

Yatırım sermayeye yapılan katkıyı göstermektedir. Kişilerin ekonomik anlamda bir fayda sağlayabilmek için bir mülke veya bir değere sahip olmasını ifade etmektedir. Yatırımlar tasarruflar aracılığıyla gerçekleştirilir. Ekonomik karar birimlerinin gelirlerinin harcanmayan kısmı tasarruf olarak nitelendirilir. Kişiler

tasarruflarını değerlendirip kar elde etmek istediklerinde yatırım araçlarına yönelirler. Böylece tasarruflar ve yatırımlar aracılığıyla sermaye birikiminde bir artış yaşanabilmektedir. Sasaki'ye göre (2008) ekonomik büyümenin motoru sayılan endüstrileşme için gerekli olan en önemli faktörlerinden biri sermaye stokunun yüksek olmasıdır.

3.2.2. Nüfus

Nüfus; ülke, köy, kent gibi belli bir alanda yaşayan kişilerin tümüdür. Bakıldığında sadece bir sayı ile ifade edilse de pek çok değişken ile bağlantılıdır. Nüfus artışı ise doğum oranları ile ölüm oranları arasındaki fark ile ifade edilebilir. Sağlık, eğitim, işgücü, sermaye, kentleşme, sanayileşme gibi pek çok ekonomik ve sosyal konunun düzenlenmesi ve değiştirilmesinde nüfusun etkisi büyüktür (Şahin, 2007: 18).

Ülkeler için nüfusun önemi her zaman var olmuştur. Ancak son zamanlarda daha da üstünde durulmuştur. Dünya nüfusu giderek artmaktadır dolayısıyla su, enerji ve arazi gibi kıt kaynaklara olan ihtiyaç da artmaktadır. Bu nedenle ülkeler nüfus politikalarını düzenlerken ekonomik faktörler de önemli rol oynamaktadır.

Bir çalışmada nüfus ile ilgili bir başlık açıldığında karamsar iktisatçı Malthus ve nüfus ile ilgili görüşlerine yer vermeden hemen hemen geçilmez. Malthus'un öne sürdüğüne göre "Nüfus, kısıtlanmadığında, geometrik oranla çoğalır. Geçim araçları ise, ancak aritmetik oranla artar. Sayılarla ufak bir tanışıklık, birincinin ikinciye kıyasla ne denli güçlü olduğunu gösterecektir". Malthus her ne kadar sonraki çalışmalarında bu düşüncesini yumuşatmaya çalışsa da nüfus artışının kısıtlanması gerektiğini ömrünün sonuna kadar savunmuştur. Ancak bu görüşün sağlam temeller üzerine dayandırılmadığı çoğu zaman tartışılmıştır (Meek, 1953: 25).

Dünya Bankası tarafından yayınlanan rapora göre işgücü piyasasındaki nüfus artışı teknolojik ilerleme yoluyla ekonomik bir katkı sağlamaktadır. Öyle ki genç beyinler üretim tekniklerinin gelişmesini yeni fikirler ortaya atacaklardır (World Bank [WB], 1974: 25).

Durağan durum bir ülkenin emek başına sermaye katsayısının artık değişmediği durumdur. Solow'a göre böyle bir durumda nüfustaki artış ekonominin durağan durumunu hızlandıracaktır.

Nüfus artışının olumlu sonuçlarına değinilirse;

- Üretim artar.
- Piyasa genişler.
- Vergi gelirleri artar.
- İşgücünde değişik fikirler daha genç, dinamik beyinler ortaya çıkar.
- İşgücü ucuzlar dolayısıyla ihracatta rekabet gücü artar.

Nüfus artışının olumsuz sonuçları;

- Eğitim, sağlık, enerji gibi alanlarda altyapı yatırımlarının artırılması gerekir.
- Yurtiçi tüketim artar dolayısıyla ithalat artar ihracat azalır dış ticaret açığı büyür.
- Kişi başına düşen milli gelir azalır.
- Ülkenin kalkınmasını yavaşlatır.
- İşsizlik artar.
- Konut yetersizliği dolayısıyla çarpık kentleşme ortaya çıkar.

Nüfus artışının sonuçları karşılaştırıldığında sayıca olumsuz sonuçlarının daha çok olduğu görülmektedir. Ancak bunların bir ekonomiye etkisini o ülkede uygulanan politikalar ve nüfusun verimliliği değiştirmektedir. Artan altyapı harcamaları başta ülke için büyük bir gider olsa da doğru şekilde değerlendirildiğinde getirisi kat kat fazla olacaktır. Ya da tam tersi ucuzlayan işgücü doğru şekilde kullanılmazsa ortaya çıkan; sadece bireylerin daha düşük gelire sahip olup refah bir ortamdan ve gelir eşitliğinden uzak kalması olur.

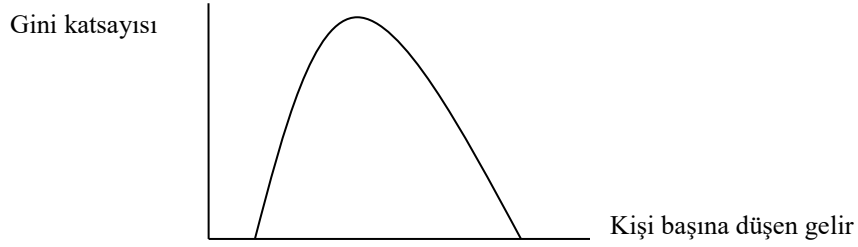
3.2.3. Gelir Dağılımı

Gelir dağılımı; ülke gelirinin ülke bireyleri arasında gösterdiği paylaşım şeklidir. Gelir eşitsizliği ise ülke gelirinin, ülke bireyleri arasında adil bir dağılım göstermemesini ifade eder. Dağılım ve eşitsizlik kavramları ekonomik büyümeden çok ekonomik kalkınmayı ilgilendirse de büyüme ile ilişkisi göz ardı edilemez.

Beşeri sermayenin en önemli bileşenlerinden olan eğitim seviyesi gelir dağılımını etkileyen unsurlardan biridir. Bir ülkede eğitim seviyesinin yükselmesi geliri de artıracaktır. Gerek verimliliğin artması ile gerek eğitilmiş insanların ücret beklentilerinin yükselmesi ile eğitim, gelir dağılımını büyük ölçüde etkiler.

Kuznets (1955)'e göre bir ülkede gelir eşitsizliği ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi “Ters U Hipotezi” ile açıklayabiliriz. Buna göre bir ülkede gelir düzeyi arttıkça gelir eşitsizliği önce artmakta sonra azalmaktadır.

Grafik 1 : Kuznet Eğrisi

Kaynak: Kuznets (1955: 16)

Gelir dağılımını büyümeyi sadece rakamlar aracılığı ile etkilememektedir. Çalışan bireyler bunun karşılığını alabildiği ve sistem adaletli olduğu sürece kendilerini işlerine daha iyi vermekte ve böylece verimlilik artmaktadır. Gelir dağılımının iyileştirilmemesi durumunda toplumda sınıfların oluşması da mümkündür. Bir tarafta pastanın büyük dilimini alan küçük bir sınıf diğer tarafta küçük dilim ile hayatlarını sürdürmeye çalışan büyük bir kalabalık. Ellerinde pastanın büyük kısmını bulunduranların bunu kötüye kullanarak ekonomiyi olumsuz yönde etkileyebileceği gibi emeğinin karşılığını bulamadığını düşünenlerin çeşitli yolsuzluklar ile gelir seviyesini değiştirmeye çalışması da büyümeyi sosyal değişkenler aracılığı ile olumsuz etkileyebilecektir. Bu anlamda her ülke için gelir dağılımında eşitliğin ve adaletin sağlanması önemli ve üzerinde durulması gereken konulardan biridir.

3.2.4. Teknolojik Gelişme

Çalışmalarımızı yaparken, evde, iş hayatında, sosyal hayatımızda elimizden düşmeyen telefonlarımız, bilgisayarlarımız ve her an yanımızda olan internet gibi

bizlere büyük yenilikler getiren olguların temeli olan teknoloji; ekonomik, sosyal, kültürel, hukuki her anlamda hayatımıza girmiştir ve pek çok değişken ile karşılıklı etkileşim içindedir.

Klasik ve Keynesyen iktisatçılar büyüme modellerini incelerken daha çok makro konular üzerine yoğunlaşmışlardır. Teknolojik gelişmeyi uzun dönemde ekonominin temel belirleyicisi olarak gören Solow'a göre ise teknolojik gelişme modelde dışsaldır. Yani Solow teknolojik gelişmenin varlığına dikkat çekmiş ancak nasıl işlediğini açıklayamamış ve bu nedenle de modeline eleştiri almıştır.

$$Y=A f(K,L) \quad (5)$$

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{\partial \Delta K}{K} + \frac{(1-\theta)\Delta L}{L} + \frac{\Delta A}{A} \quad (6)$$

$$\frac{\Delta A}{A} = \frac{\Delta Y}{Y} - \frac{\partial \Delta K}{K} - \frac{(1-\theta)\Delta L}{L} \quad (7)$$

Y: hasıla   K: Sermaye   L: Emek   A: Cari Teknoloji Düzeyi

Solow'a göre hâsıla sadece emek ve sermaye artışları sonucunda artmamakta aynı zamanda toplam faktör verimliliğinden dolayı da artmaktadır. Toplam faktör verimliliği ise üretimde kullanılan girdiler ile elde edilen hâsıla arasındaki ilişkiyi değiştiren-sermaye ve emeği verimli kılan her şeyi (eğitim, sağlık, yönetim seçimi, Ar-ge) ifade etmektedir.

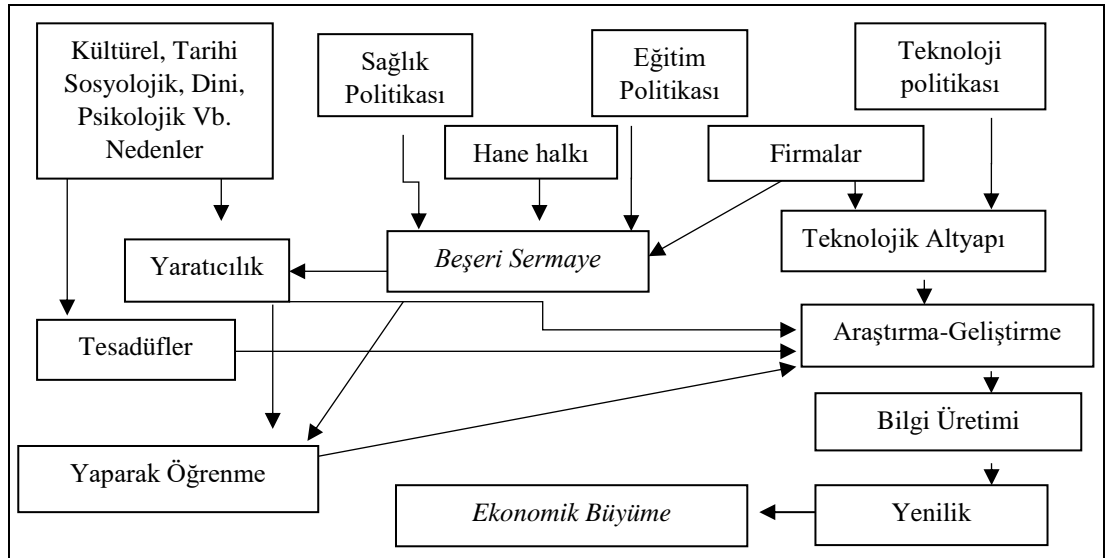
İçsel büyüme modelleri ise teknolojiyi modelde dışsal olarak kabul etmezler. Ekonomik büyümenin motoru olarak teknolojik gelişme, bilgi ve beşeri sermayeyi görürler. Ayrıca az gelişmişliğin nedeni olarak da teknolojinin kullanılmamasını öne sürerler. Beşeri sermaye, ekonomik büyüme için tasarruf edilmeli ve beşeri kaynaklar üzerine de yatırım yapılmalıdır. Beşeri kaynaklar işgücü ve teknoloji üzerinde verimlilik artışı sağlayabilme gücüne sahiptir (Çakmak ve Gümüş, 2005: 61).

Konuyla ilgili yapılan bir başka çalışmada oluşturulan "Teknoloji Yoksulluğu" kavramı ile teknolojinin önemine dikkat çekilmiştir. "Teknoloji

yoksulluğu, makro iktisadi açıdan ülkelerin, mikro iktisadi açıdan firmaların, ihtiyaç duydukları teknolojileri üretmek için gerekli ve yeterli beşeri, fiziki ve mali kaynaklardan yoksunluğu olarak tanımlanabilir.”(Tiryakioğlu, 2011: 180). Bir ülkenin gerek makro gerek mikro alanda olsun çeşitli kısıtlılıklara sahip olması büyüme önünde en önemli sorunlardan birini oluşturur. Bu nedenle ülkeler farklı sebepleri de olsa teknoloji transferi gerçekleştirmektedirler. Az gelişmiş ülkeler yoksulluğun kısır döngüsünden kurtulmak için; gelişmiş ülkeler rekabet gücünden faydalanmak için; gelişmekte olan ülkeler ise teknoloji üretiminde gerekli olan sermaye birikimi ve işgücü yetersizliğini azaltmak için teknoloji transferi gerçekleştirirler (Tiryakioğlu, 2011: 177).

Şekil 3’te de görüldüğü gibi beşeri sermayede meydana gelen olumlu değişiklikler ve teknolojik gelişme sonucunda bilgi meydana gelmektedir ve ortaya çıkan yenilikler ekonomik büyümeye etki etmektedir. Beşeri sermayeden büyümeye doğru oluşan etki, yaratıcılık ve yaparak öğrenme aracılığıyla olmaktadır. Yani beşeri sermayenin tanımında yer alan beceri (yaratıcılık) ve deneyim (yaparak öğrenme) ile bu ilişkinin devamı sağlanmaktadır.

Şekil 3: Teknolojik Gelişme, Beşeri Sermaye Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Kaynak: Kibritçioğlu, 1998: 217

Şekilde ifade edilmeyen bir nokta ise sağlık, eğitim, teknoloji, hane halkı ve firma değişkenleri ile beşeri sermaye arasındaki etkileşimin yatırımlar aracılığı ile sağlandığıdır.

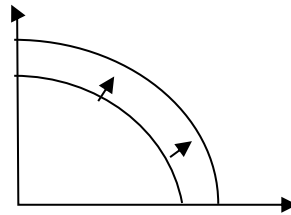
4. EKONOMİK BÜYÜME VE BEŞERİ SERMAYE İLİŞKİSİ

Ekonomik büyüme birey ya da devlet fark etmeksizin tüm ekonomik birimlerin beklentisi olduğu bir konudur. Devlet, vatandaşlarına daha iyi bir yaşam kalitesi sunabilmek, uluslararası platformlarda söz sahibi olabilmek, elinde bulunan diğer güçleri (asgari, siyasi, kültürel vb.) etkin bir şekilde kullanabilmek için; bireyler ise büyümeden kaynaklı gelir artışından kendilerine fazladan bir pay düşeceği beklentisi ile ekonomik büyümenin gerçekleşmesi için çaba gösterirler. Bu durumda beşeri sermaye kavramının ekonomik büyümeden uzak olması beklenemez.

Beşeri sermaye daha çok İkinci Dünya Savaşı sonrasında önem kazansa da ekonomi bilimi ile ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Özellikle son zamanlarda üretim teknoloji aracılığı ile insan elinden çıkıp makinelere dayanmıştır. Ancak hangi teknoloji veya teknik olursa olsun temelinde insan zekâsı ve emeği bulunmaktadır. Kişi ancak aldığı eğitim, denemiş oldukları ve sağlıklı bir vücut ile iş görebilecek veya görülmesini sağlayacaktır.

Beşeri sermayenin büyüme üzerinde doğrudan etkilerinin olduğu kadar dolaylı etkileri de bulunmaktadır. Özellikle eğitim vasıtasıyla, şiddet olaylarının düşmesi, politik istikrarın sağlanması, çevresel koşulların iyileşmesi, sosyal bütünlüğün sağlanması ile büyüme teşvik edilir (Teixeria ve Querios; 2006: 1637). Anda vd., (2017: 109) ekonomik büyümenin belirleyicileri üzerinde durdukları çalışmalarında büyümeyi iki faktörün doğrudan etkilediğini belirtmişlerdir. Birincisi; artan aktif nüfus, ikincisi; beşeri sermayeye yapılan yatırımdır.

Şekil 4: Üretim Olanakları Eğrisi

Kaynak: Parasız, 2008:10

Üretim olanakları eğrisi genel anlamda bir ülkenin elinde bulunan üretim faktörleri ile üretebileceği mal bileşim miktarları gösteren eğridir. Bu eğrinin sağa kayması (teknolojik gelişme, verimlilik artışı vasıtası ile) ekonomik büyüme sağlayacaktır.

Üretim faktörleri; doğal kaynaklar, sermaye, emek, girişimcilik ve teknolojidir. Doğal kaynakları etkin kullanmak söz konusu olabilir ancak artırmak mümkün değildir. Sermaye (fiziki) için de aynı söz konusudur. Kişi elinde bulunan sermayeyi bir üretim veya yatırımda kullanmadıkça artışı gerçekleşemez. Girişimciliğin gerçekleşmesi cesaret ve eğitime dayanmaktadır. Teknoloji düzeyinin ilerletilmesi ise gerek eğitilmiş kişilerin geliştirdikleri ile gerek teknoloji ithali ile sağlanmaktadır.

Üretim olanakları eğrisinin sağa kayması ancak üretim faktörlerindeki nicel bir artışla veya verimlilik artışı ile sağlanabilir. Verimlilik artışı ise yine eğitim, deneyim ve sağlık değişkenleri ile ilgilidir.

Beşeri sermaye üzerine yapılan pek çok çalışma sonucunda beşeri sermayenin etki alanının sadece büyüme ve verimlilik ile sınırlı olmadığı ortaya konulmuştur. Beşeri sermaye; fiziki sermaye ile teknolojik gelişme arasında tamamlayıcılık ilişkisi kurar. Ekonominin dışı açılma süreci beşeri sermaye düzeyi ile yakından ilişkilidir. Çünkü beşeri sermaye doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının niteliği ve seviyesini etkilemektedir. Ayrıca işgücü potansiyelinin daha verimli kullanılmasını sağlamaktadır. İstihdam ve gelirin artmasına, işsizlik ve yoksulluğun azalmasına ve daha adaletli bir gelir dağılımının oluşmasına da etki edecektir (Saygılı ve Cihan, 2006: 25).

4.1. EĞİTİM VE EKONOMİK BÜYÜME

Eğitim; kişiye bilgi ve beceri kazandırarak toplum içindeki davranışlarının değişmesini ve gelişmesini sağlayan en temel yapı taşlarından biridir. Bir toplumun üretici güce sahip olabilmesi için başta insan gücüne (fiziksel, psikolojik, deneyimsel) ihtiyacı vardır. Ancak tek başına insan gücü üretimin başlatılması ve ilerletilmesinde yeterli değildir. Birey ya da toplum olarak beklenen, girişimde bulunduğumuz her işte bir kar ya da getirinin bulunmasıdır. İnsan gücünün doğru yerde doğru şekilde kullanılabilmesi eğitim ile de mümkündür. Kişinin kendini tanıyabilmesi, yapabileceklerini görmesi, daha iyisini yapması eğitim yoluyla gerçekleşir. Bu

noktada ‘beşer’ ile ‘eğitim’ arasındaki ilişki ve bu ilişkinin ekonomik büyümeye etkisi üzerinde durulmuştur.

Beşeri sermaye olgusu daha çok eğitim ile ortaya çıkmaktadır (Kar ve Ağır, 2006: 58). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler incelendiğinde bilgiyi kullanmak da ülke grupları arasındaki farkların oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Gelişmiş ülkelerin çoğunda eğitime, teknoloji ve verimliliğe giderek daha çok önem verildiği görülmektedir (Aktan ve Tunç, 1998: 11). Beşeri sermaye teorisine göre eğitim; beşeri sermayenin asıl kaynağıdır ve bireyin ömür boyu gelirini pozitif olarak etkilemektedir. Ayrıca işsizlik riskinin azaltılmasında önemli bir rol oynar (Çalışkan vd., 2013: 32).

Mikro ya da makro hangi açıdan bakılırsa bakılsın ‘insan’a yatırımın getirisi mutlaka olacaktır. Mikro açıdan; bireyin kendisine yaptığı özellikle eğitim yatırımı ile daha yüksek gelir elde etme olasılığı artacaktır. Makro açıdan ise devletin insan üzerine yaptığı yatırımların artan getiriye sahip olması sayesinde ulusal gelirden bir ilerleme yaşanacaktır (Tunç, 1998: 86). Eğitim yoluyla sağlanan beşeri sermaye ekonomik büyümeyi iki şekilde artırabilmektedir. Bunlardan birincisi; kısa, orta ve uzun vadede büyümeyi gerçekleştirecek olan teknoloji düzeyini özümseyerek ve teknolojiye uyum kapasitesini geliştirerek, ikincisi; uzun vadeli gelişmeleri sağlayacak olan teknolojiyi harekete geçirerek (World Development Report 2018, : 42 19/01/2018).

Eğitim, kısa dönemde bir getiri sağlamayacağı için tüketim, uzun dönemde ise bireysel gelir ve eğitim harcamaları arasında bir ilişki olduğundan yatırım olarak değerlendirilmektedir (Özsoy ve Sürmeli, 2012: 70). Ancak eğitim, kimi görüşlere göre uzun süre bir tüketim malı olarak benimsenmiştir. Şuanda ise sadece bir tüketim malı değil üretim sürecinin bir parçasıdır. Tıpkı fiziksel sermaye gibi o da bir yatırım sayılmaktadır (Sauer ve Zagler, 2011: 933).

Eğitim ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen pek çok çalışma mevcuttur ve genel olarak bu iki değişken arasında bir ilişki tespit edilmiştir. Eğitimin büyümeyi etkilemesi yanı sıra yüksek seviyede eğitimin büyüme üzerine daha güçlü bir etki oluşturduğu da göz ardı edilemez (Agiomirgianakis vd., 2002: 178). Bireylerin yetenek, bilgi ve kültür yönünden daha ileride olmasını içeren beşeri sermayenin geliştirilmesi ve verimli kullanılabilmesinin en önemli aktörlerinden biri eğitimidir.

Eğitim kalitesi yüksek olan ülkelerin dünya ortalamasının üzerinde bir gelişme gösterebildiği ve eğitim kalitesi düşük olan ülkelerin dünya gelir dağılımda daha alt sıralarda yer aldığı görülmektedir (Karaçay ve Varol, 2015: 11).

Lau, vd., (1991)'e göre eğitim ekonomik büyümeyi 6 farklı yoldan etkilemektedir :

- Eğitim; standart işlerin yapılmasında kişinin bireysel yeteneğini geliştirir,
- Yeni bilgi sürecini hızlandırır,
- İletişim yeteneğinin geliştirir ki böylece başkalarıyla koordine olmak kolaylaşır,
- Bireysel değerlendirme yeteneğini geliştirir,
- Belirsizliği ve gereksiz endişeyi azaltır, yeni teknolojiye olan adaptasyon sürecini kısaltır,
- Yüksek eğitim seviyesi, üretim teknolojisi yeniliklerinin artmasına yardımcı olur.

Eğitim de ekonomik büyüme de insanları birebir ilgilendiren en temel konulardan biri iken ikisi arasında bulunabilecek her ilişki de büyük önem taşımaktadır. Birey aldığı eğitim ile kendini geliştirirken bunun sonucunda verdiği emeklerin karşılığını almayı arzular. Eğitim kısa veya uzun dönemli olsun; okulda veya mesleki eğitim olarak gerçekteşsin bireyi verimli kıldığı ölçüde büyümeye etki edecektir.

Eğitim kalitesi, eğitimde bulunmuş kişinin bu süreç sonunda edindiği birikim ile toplumun ihtiyaç ve isteklerini gerekli düzeyde karşılayabilmesidir. Bu nedenle eğitim sürecinin en önemli boyutudur. Eğitimin kalitesini etkileyen faktörler ise;

- Kaynak ve finansman yetersizliği,
- Okulların fiziki yapısı ve donanımı,
- Eğitimde uygulanan yanlış politikalar,
- Eğitim ve öğretime toplumun verdiği değer,
- Eğitimin istihdamla ilişkilendirilmesi (Kayadibi, 2001: 82-92).

Eğitim, bireyi geliştirmenin yanı sıra yeni iş kollarının oluşmasına sebep olarak da ekonomik büyümeyi etkileyecektir. İlköğretimden itibaren her seviyede; okulda

giyilen formalar için tekstil, servis için ulaşım, kantin ve yemekhane için gıda, temizlik için kimya, okul araç gereçleri için kırtasiye, eğlence vb. etkinlikler için organizasyon sektörlerinde önemli hareketlilik yaşanmaktadır. Elbette bu sektörler sadece eğitim alanından beslenmemektedir ancak hayatın vazgeçilmez bir parçası haline gelen eğitim faaliyetleri vasıtasıyla kendine daha büyük bir pay alabilmektedir.

4.2. SAĞLIK VE EKONOMİK BÜYÜME

Sağlık; vücudun ve ruhun iyi halde olmasıdır. Dünya Sağlık Örgütü'nün(DSÖ) 1948 yılında yaptığı tanıma göre ise sağlık: “sadece hastalık veya zayıflığın olmaması değil, fiziksel, ruhsal ve sosyal yönden refahın tam anlamıyla olduğu bir durum” dur. Sağlık her birey için hayati bir konumda yer almaktadır. Tek amaç bu olmasa da daha iyi ve lüks koşullarda yaşamak birçok bireyin beklentisidir. Daha çok gelir elde etmek, daha kaliteli mal ve hizmet tüketmek, tasarrufta bulunmak, bağış yapmak sıralayabileceğimiz örneklerden sadece birkaç tanesidir. Birey ve toplum olarak “daha iyisine” ulaşmış bile olsak sağlıklı bir vücuda sahip olmadıktan sonra saydıklarımızı yaşamış ya da yaşıyor olmanın pek bir anlamı kalmayacaktır. Bunun yanında sağlıklı olmayan bir toplum da daha iyisine ulaşmak için fazla çaba göstermeyecektir. Geleceğe dair sağlıklı bir yaşam beklentisi olmayan kişi kendini işine tam anlamıyla veremeyebilir. Ya da çabalamak istese bile fiziken verimliliği düşük olduğu için üretime katkısı da yeterli olmayacaktır. Bu noktada sağlık alanında yaşanan gelişmeler beşeri sermaye yoluyla ekonomik büyümeyi etkileyecektir.

Sağlık ve beşeri sermaye ilişkisini açıklamak için beşeri sermayenin tanımı ile başlanabilir. Beşeri sermaye; işgücü piyasasındaki verimliliği artıracak her türlü eğitim, sağlık ve mesleki eğitim yatırımdır (Boccanfuso vd., 2013: 57). Sağlık ve beşeri sermaye konusu ilişkilendirilirken sağlık harcamaları, doğuştan yaşam beklentisi, sağlık kuruluşlarındaki yatak sayısı, sağlık kuruluşlarındaki personel sayısı gibi veri setlerinden yararlanırız. Yapılan sağlık harcamasının büyüklüğü sağlık sorunlarının yüksek olması nedeniyle ise bu büyüklük olumlu bir izlenim oluşturmayabilir. Ancak bu harcamalar sağlık kuruluşlarındaki hizmetin daha ileriye götürülmesi içinse beşeri sermaye dolayısıyla ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki oluşturacaktır. Personel sayısının çokluğu ise hastaların daha kısa sürede hizmet almasını

sağlayacaktır. Aynı şekilde yatak sayısının çokluğu aynı anda çok sayıda hastaya hizmet etmeyi kolaylaştıracaktır.

Sağlık; beşeri sermayeyi eğitim, üretkenlik ve demografik değişkenler yoluyla etkilemektedir. Sağlıklı nüfus, işgücü verimliliğini artıracaktır. Çünkü fiziksel olarak daha enerjik ve zihinsel olarak daha sağlam olan işçilerin üretime katkısı da daha fazla olacaktır. Daha uzun yaşayan sağlıklı insanlar kendilerini geliştirmek için daha istekli olacaklardır ve bu yönde becerilerini daha ileriye taşıyabilecek eğitim yatırımları yapacaklardır. Ayrıca son zamanlarda sağlık alanında yaşanan olumlu gelişmeler sayesinde ortaya çıkan yüksek doğum-düşük ölüm oranları ile bağımlı nüfus oranı azalacak çalışma çağı nüfus oranı artacaktır (Bloom ve Canning; 2000: 1207).

Beşeri sermaye bileşenlerinden biri olan sağlık ve gelir ilişkisi Şekil 5'te ortaya konmuştur. Buna göre çocuk hastalıkları ile başlayan ilişki kişi başına düşük gelir ile sonuçlanmaktadır. Çocuk hastalıkları hem çocuk ölümlerine hem de yetişkin hastalıklarına zemin hazırlamaktadır. Sağlıksız kişiler bağımlılık oranını artırmakta yani çalışan sayısını azaltmaktadır veya çalışan sayısının artmasına engel olmaktadır diyebiliriz. Çünkü sağlıksız kişi ya hiç çalışamayacak ya da erken yaşta emekli olacaktır. Çocuk hastalıklarının neden olduğu yetersiz beslenme hem kavrama kapasitesini hem de okula devam oranını düşürerek işgücü verimliliğinin azalmasına yol açmaktadır. Sağlıksız bir kişi işine devam etse bile durağan yapıda olacağından küresel ekonomiye açılma noktasında da sıkıntı yaşayacaktır. Ayrıca yaşanan hastalığın yaygın olması yani salgın durumunda başka ülkelere açılmak daha da zorlaşacaktır. Hastalığın tedavisi için yapılan harcamaların alternatif bir maliyeti de fiziksel sermaye yatırımlarıdır. Bu durumda tedavi giderleri arttığında fiziki sermaye yatırımlarında bir azalış meydana gelir.

4.3. İSTİHDAM VE EKONOMİK BÜYÜME

İşgücünün üretime yönelik olarak kullanılması istihdam olarak ifade edilmektedir. İstihdamı etkileyen pek çok faktör bulunmakla birlikte istihdamı belirleyen temel faktör yurt içi mal ve hizmet talebidir. GSYH istihdamın talep yönünü oluşturmaktadır. GSYH arttığında istihdam artmaktadır. İstihdam oranları üretim faktörlerinin ne oranda kullanılacağını belirlediğinden GSMH istihdama katılan işgücünün verimliliğine bağlıdır. Üretim fonksiyonunda kısa dönemde sermaye ve teknoloji veri iken üretim artışını sağlayan tek kaynak işgücü istihdamındaki artıştır. Verimlilik artışı söz konusu olduğunda ise istihdamın büyümeyle etkilemesinde beşeri sermaye olgusu önem kazanmaktadır. Beşeri sermaye ileri teknoloji araçların üretim sürecindeki diğer faktörlerin daha verimli kullanılmasını sağlayarak büyümeyle hızlandırmaktadır (Altuntepe ve Güner, 2013: 74).

Beşeri sermaye genellikle eğitim yolu ile ortaya çıkmaktadır. Ancak “yaparak öğrenme” yolu ile de oluşabilmektedir. “yaparak öğrenme” düşüncesi ile asıl anlatılmak istenen; teknik bilginin mal ve hizmet üretiminde bedelsiz girdi olarak yer aldığı ve bu girdi ile üretim maliyetlerinin düştüğü, kalitenin arttığıdır (Öz vd., 2008: 8).

Bir ülke ekonomisinde üretim artışı düzenlenmiş, istihdam ve üretim yapısı, sektörler arası ilişki ve geçişler, tüketim, tasarruf ve yatırım ilişkileri analiz edilmiş ve dengeli bir kalkınma sağlanmış ise ekonomik büyüme de gerçekleşecektir. Dolayısıyla ekonomik büyümenin en önemli kaynaklarından birinin verimlilik artışı olduğu kadar istihdam yapısının da önemli bir yeri olduğu söylenebilir (Aksu, 2017: 42).

İKİNCİ BÖLÜM

COĞRAFİ, TARİHİ VE EKONOMİK AÇIDAN ORTA DOĞU

1. ORTA DOĞU ÜLKELERİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. ORTA DOĞU KAVRAMI

Orta Doğu kavramı ilk olarak Amerikalı bir denizci olan Alfred Thayer Mahan tarafından stratejik bir bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır. Mahan'a göre Orta Doğu; Hindistan ile Arabistan arasındaki bölgeyi göstermektedir (Özlük, 2007: 144). 20. yüzyılın başında Yakındoğu (Osmanlı İmparatorluğunun o dönem için kapsadığı bölge) kavramının yetersiz kaldığını düşünen İngilizler ise Osmanlı ile Hindistan arasında kalan bölgeyi ifade etmek için Orta Doğu kavramını kullanmaya başlarlar (Turan, 2004: 15). Daha yaygın bir kullanım itibariyle ise; doğuda Umman körfezi, batıda Mısır, kuzeyde Türkiye ve İran, güneyde ise Aden Körfezi ile Yemen'i kapsayan bölgedir (Arı, 2008: 25).

Türklerin bölgeye gelişine kadar şuan Türkiye olarak bilinen bölge; Avrupalılar tarafından Anadolu veya Asya olarak anılıyordu. Bu kavramlarla başta Ege Denizi'nin doğu kıyıları belirtilmekteydi ancak zamanla daha geniş bir bölgeyi kapsamaya başlamıştı. Akdeniz halkları çok daha büyük bir Asya'nın varlığını öğrendiklerinde başta Asya olarak adlandırdıkları bölgeye Küçük Asya demeye başlamışlardı. Aynı şekilde çok daha uzakta bir Doğu bölgesini fark ettiklerinde ise öncelikle Doğu olarak bildikleri bölgeyi başta Yakındoğu sonraları ise Orta Doğu olarak ifade etmeye başlamışlardır (Lewis, 2015: 28).

Orta Doğu; Pakistan ile Akdeniz arasındaki bölgeyi kapsayan, kültürel ve tarihi yakınlığı olan ülkelerin oluşturduğu bir bölge olarak bilinir (Kara, 2012: 306). Batı kaynaklı bir kavram olan Orta Doğu, sadece belli bir coğrafyayı kapsamayı değil farklı bir kültür, farklı bir medeniyet ve farklı bir sosyal yapıyı da göstermektedir (Dursun, 2005: 1231).

1.2. ORTA DOĞU'NUN COĞRAFİ KONUMU

Orta Doğu'nun tam olarak hangi sınırlara ulaştığı, hangi ülkeleri kapsadığı konusunda tam bir fikir birliğine varılamamıştır. Bunun nedeni Orta Doğu kavramının coğrafi sınırlarının öneminden çok siyasi nedenlerle oluşturulmuş olması ve her sosyal

bilim dalı için ifade ettiği anlamın farklı olmasıdır. Ancak pek çok kaynakta adı geçen ülkeleri temel alarak bir sınır çizecek olursak 23 ülkeyi kapsadığını söylenebilir. Bu ülkeler; Suriye, Katar, Türkiye, Ürdün, İsrail, Lübnan, İran, Umman, Kuveyt, Yemen, Mısır, Afganistan, Pakistan, Tunus, Filistin, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir, Fas, Irak, Libya, Sudan, Suudi Arabistan'dır. Dar anlamda ise; Arap Yarımadası, İran, Türkiye, Mısır, Mezopotamya ve Doğu Akdeniz'i kapsamaktadır (Dursun, 2005: 1231).

Harita 1: Orta Doğu Ülkeleri

1.3. ORTA DOĞU'NUN TARİHİ

Geçmişten bugüne pek çok kez kapsadığı ülkeler, sınırlar, toplumların yapısı, konuşulan diller değişmiş olsa da Orta Doğu önemini her zaman korumuş bir bölgedir. Sahip olduğu zengin yer altı kaynakları ve stratejik konumu bir yana pek çok semavi dinin elçisi yani peygamberler bu bölgede doğmuş, burada yaşamını sürmüştür ya da belli bir süre burada yaşamışlardır. İnsan hayatında dinin her dönemde etkisi büyük

olmuştur. Dolayısıyla bölgedeki her dini yapı, her olgu Orta Doğu'da olsun olmasın o dine sahip tüm insanları ilgilendirmektedir. Ayrıca uluslararası ticaret yollarının geçtiği ve farklı kültürlerin bulunduğu bir kavşak halindedir (Dursun, 2005: 1231).

1.3.1. Hristiyanlık Öncesi

Orta Doğu Hristiyanlık döneminin ilk başlarında Pers ve Roma İmparatorlukları arasında paylaşılamayan bir bölgeydi. Şimdiki Orta Doğu ile çok farklı bir yapıya sahipti. Üzerinde bulunulan topraklar, konuşulan diller benimsenen dinler hatta bazı gelenekler değişe değişe eski ile pek çok bağı koparmıştır. Hristiyanlık döneminin başlangıcına kadar bölgede kendi kimliğini koruyabilen en eski kültür Mısır'dır. Çünkü uzun yıllar boyunca pek çok kez kuşatılmasına rağmen özel niteliğini koruyabilmiştir. Bilinen tarihi Mısır'a göre daha eski olan Mezopotamya ise toplumun birliği ve sürekliliğini tam olarak sağlayamamıştır. Mezopotamya'nın büyük bir kısmı farklı imparatorluklar ve dönemin önemli hanedanlıkları tarafından yönetilmek istendiği için ihtilafli bir bölge olarak varlığını sürdürmüştür. Makedonyalı Büyük İskender fetihleri ile Yunan kültürünü Orta Asya, İran, Suriye ve Mısır'a kadar yaymıştır. İskender'in ölümünden sonra halefleri onun fethettiği bölgeleri paylaşarak krallıklar kurmuşlardır. Bu bölgeler Romalılar tarafından sonraları fethedilmiş olsa da Yunanlıların kurdukları siyasi üstünlük sayesinde Yunan kültürün üstünlüğü Roma döneminde de sürmüştür (Lewis, 2015: 23-36).

1.3.2. İslamiyet Öncesi

Hristiyanlığın yaygınlaşması ile bölgedeki dinler ya yok olmuş ya da etkisini büyük ölçüde kaybetmiştir. Roma imparatorunun da Hristiyan olmasıyla birlikte Roma devleti giderek Hristiyanlaşmıştır. Hristiyanlığın yaygınlaşmasından sonra ilk yaşanan önemli gelişme Roma İmparatorluğu'nun doğu başkentinin Konstantinopolis'e taşınmasıdır. Bir diğer gelişme ise ekonomik anlamda meydana gelen değişikliklerdir. Bu dönemde devletler; tarım, ticaret, sanayi alanlarında daha fazla etkinlik göstermeye başlamış hatta ekonomi politikası oluşturup uygulamaya koymuştur. İslamiyet ortaya çıkana kadar bölgeye hâkim olan Pers-Bizans ihtilafı olmuştur. Bu ihtilaf 6.yüzyılda iki imparatorluğun da zayıflaması ile son bulmuştur. Persler; dini konudaki tartışmalar yüzünden güç kaybı yaşarken Bizans da kilise tartışmaları ile sarsılmıştır. Pers-Bizans

ihtilafı ve sonuçları Arap Yarımadası'nı etkilemişti. Bu alana yerleşen yabancı toplumlar Arap Yarımadası'nın askeri, ticari ve kültürel anlamda değişmesine ve gelişmesine yol açmıştı. Öyle ki kendi dinlerini yetersiz bulan Araplar başka bir din arayışı içine de girmişlerdi (Lewis, 2015: 36-53) .

1.3.3. İslamiyet Sonrası

Kutsal olma özelliğine sahip Mekke şehrindeki Kabe ile Kudüs'te bulunan Mabet, İslamiyet öncesi dönemde de Orta Doğu açısından hem gelir kaynağı elde etme hem de prestijli sayılma hususunda önem arz etmekteydi. Hz. Muhammed'in vefatının ardından İslam halifeleri, İslamiyeti daha geniş coğrafyalara yaymak ve daha geniş kitlelere ulaştırmak adına pek çok savaş gerçekleştirmişlerdir. Bu savaşlar cihad anlayışı ile yapılmaktaydı. Cihad Allah'ın dinini herkese duyurmak ve Allah adına yapılan bütün faaliyetleri kapsamaktadır. Cihad sadece savaş anlamıyla sınırlandırılmamaktadır. Allah'ın dinini yaymak adına yapılan savaşlarda cihad kavramının bir parçası olmaktadır. Bu amaçla gerçekleştirilen savaşlar neticesinde; İslamiyet İran platosuna kadar genişletilmiş, Tunus, Cezayir, Fas toprakları da İslam ordularının denetimi altına girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğunun elinde bulundurduğu Orta Doğu topraklarını da ele geçirdiğinde Bizans İmparatorluğu sona ermiştir. İslam toplumları ve Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyet altına aldığı her toplumun, gayrimüslim kesimini kendi dinlerini yaşamaları noktasında serbest bırakmıştır, hiçbir zorlama ve baskıya tabi tutmamıştır (Arı, 2008: 39-44).

1.4. ORTA DOĞU'DA DİN VE KÜLTÜR

Orta Doğu denilince akla ilk olarak İslam dininin yaygın olduğu ülkeler gelmektedir. Çünkü neredeyse Orta Doğu ülkelerinin tümünde İslam din ve kültürü hâkimdir. İslamiyet dışında yaygın olan diğer iki semavi din ise Yahudilik ve Hristiyanlık'tır (Niblock, akt.Özlük, 2007: 147). Genel olarak İslami kültür yaygın olsa da Batı dünyası ile yakın ilişkilerinin geçmişi çok eskiye dayanmaktadır ve farklı kültürlerin etkili olmadığını söylemek güçtür.

Her toplumda yaşandığı gibi Orta Doğu'da da değişiklikler yaşanmıştır. Batı toplumları giyim, tavır ve davranışlarında değişiklik yaparken etkili olan çoğunlukla, Avrupa ve son yıllarda ise Amerikan kültürü olmuştur. Orta Doğu'da yaşanan bu

değişim ise genellikle yabancı toplumların kültürlerinden kaynaklanmıştır. Orta Doğu kültür ve geleneklerinin çoğunlukla yok olmasının ardında bir diğer neden ise bölgenin sırasıyla Helenleştirilmesi, Romalılaştırılması, Hristiyanlaştırılması ve İslamlaştırılması'dır. Bu süreçte yaşanan değişiklikler Orta Doğu yazılı kültürünün de büyük ölçüde yok olmasına neden olmuştur. Yedinci yüzyıl itibariyle bölgede etkili olan İslam dininden sonra Mısır, Asır, Babil, Hitit, Eski İnan dilleri gibi eski diller terk edilmiştir. Orta Doğu'nun bugünkü dil haritası Ortaçağ'ın sonlarında oluşmuştur diyebiliriz. Arapça, Farsça ve Türkçe bölgede farklı şekillerde konuşulan temel dillerdi. Genel görüşe göre sadece edebiyat uygar bir sanat dalı olarak görülüyordu. Müzik ve şiir bu dala eşlik eden bir araçtı. Müslümanlık öncesi çizilen insan figürlü resimler dekoratif desenler ile değiştirilmişti. İnsan yüzü ve bedeninin resmedilmesiyle ilgili tereddütlerin giderilmesinden sonra ise başta İnan ve Osmanlı Türkiye'si olmak üzere portre yaptırmak yaygınlaşmıştır. Dokuzuncu yüzyıl sonrasında çeşitli bilim dallarında Yunan eserlerinin Arapçaya çevrilmesinin araştırmacılığın gelişmesinde büyük etkisi olmuştur. Hatta kuramsal Yunan bilimene karşılık başarılı bir Orta Doğu bilimi bile oluşturulmuştur (Lewis, 2015: 307-338).

2. ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE YÖNETİM SORUNLARI VE DIŞ GÜÇLERİN ORTA DOĞU ÜZERİNE ETKİSİ

Bu başlık altında Orta Doğu ülkelerinin hangi yönetim şekilleri ile yönetildiği, bunların hangi sorunlara yol açtığına değinilecektir. Ayrıca bölge ülkelerinin sahip olduğu zengin yer altı kaynaklarının da etkisi ile dış güçlerin bu ülkelere olan bakış açıları ele alınacaktır.

2.1. ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE YÖNETİM ŞEKİLLERİ VE DEMOKRASİ SORUNU

Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Orta Doğu'da da pek çok kez sınırlar değişmiş, yönetim şekilleri, ideolojik faktörler, gücü elinde bulunduranlar farklılık göstermiştir. Bu başlık altında özellikle çalışma konumuza temel sağlayan ülkelerin durumları dikkate alınarak Orta Doğu'da yönetim şekillerinin etkisi açıklanmaya çalışılacaktır.

Tablo 2: Orta Doğu'da Yönetim Şekilleri

Cumhuriyet ile yönetilen ülkeler			
Parlamente cumhuriyet sistemi	Yarı başkanlık sistemi	Başkanın parlamento ile bağlı olduğu başkanlık sistemi	Tam başkanlık sistemi
Irak İsrail Libya Lübnan Türkiye Pakistan Afganistan Tunus	Cezayir Mısır Suriye Filistin	Yemen	İran Sudan
Monarşi ile yönetilen ülkeler			
Aktif olan hükümdarları ile anayasal monarşi		Mutlak monarşi	
Bahreyn Ürdün Kuveyt Fas Birleşik Arap Emirlikleri		Umman Katar Suudi Arabistan	

Kaynak: www.ika.org.tr , Orta Doğu Durum Raporu(2011), (29/05/2018)

www.ekonomi.gov.tr , (08/06/2018)

Dünyanın her neresinde olursa olsun insanlar, kendi çıkarlarının ön planda olduğu, söz sahibi olabilecekleri ya da en azından haklarının korunabileceği bir devlet yönetimi altında yaşamlarını sürmek isterler. Ancak her toplum aynı yönetim biçimi ile yönetilemez. Bu da farklı yönetim biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Demokrasi; halkın kendi kendini yönetmesidir yani halk egemenliğine dayanır (Türk Dil Kurumu,[TDK], 31/12/2017). Demokrasi bir yönetim şekli değil devletin belli standartlara göre yönetilmesidir. Demokrasi kavramı ile ilişkilendirilebilecek asıl

yönetim şekli cumhuriyettir. Cumhuriyet halkın egemenliğine dayalı yönetim şeklidir. Bu sistemde devlet başkanı ve üst düzey devlet yöneticileri seçim yolu ile iş başına gelmektedir.

Monarşi ise yönetim gücünün tek bir kişinin elinde olduğu yönetim şeklidir. Monarşinin geçerli olduğu yönetim sistemlerinde devlet başkanı genellikle yönetim yetkisini ölene kadar elinde bulundurur ve ölümünden sonra da bu yetki aile bireylerden birine geçer. Devletin en yüksek organı hükümdardır. Ülkeyi bizzat yönetebileceği gibi vekiller aracılığı ile de yönetebilir. Kanunlar koyar, adaleti sağlayacak olan hâkimleri kendisi atar (Gözler, 1998: 54). Monarşi; anayasal monarşi ve mutlak monarşi olarak ikiye ayrılmaktadır.

Buraya kadar yapılan açıklamalar aslında daha çok mutlak monarşiyi ifade etmektedir. Anayasal monarşide ise; devlet başkanı yönetim gücünü parlamento veya yönetim organlarıyla birlikte yürütür.

Tabloda görüleceği üzere Orta Doğu'da cumhuriyet yönetimi ağır basmaktadır. İki sistem karşılaştırıldığında cumhuriyet toplumlar için daha yaşanabilir daha adaletli bir zemin oluşturmaktadır. Ancak yöneticilerin kararları, duruşu, gücü iki yönetim şekli arasındaki farkları aza indirmektedir. Seçim yolu ile de başa gelseler gücü elinde bulunduran herkes kendi çıkarı doğrultusunda hareket edebilmektedir. Demokraside esas olan, seçime toplumun çoğunluğunun katılması ve kendi iradesiyle oy kullanmasıdır. Bu esas dikkate alınmadığında yani toplumun zorunlu olarak bir partiye oy vermesi gerektiğinde demokrasinin söz konusu olmadığı bir cumhuriyet meydana gelir. Bunun tersine anayasal monarşi olarak adlandırılan sistemde toplumun devlet başkanının egemenliğini kabul etmesiyle birlikte kendini yönetecek kişileri seçme hakkı da vardır (Polat, 2007: 98).

Çıkar çatışmalarının ön planda olması ile yıllardır süre gelen ve muhtemelen devam edecek olan sorunlar daha çok devlet yönetim sistemlerini etkilemiştir. Gerek dış müdahaleler gerekse yönetimden duyulan memnuniyetsizlik zaman zaman ülkelerin çözmek zorunda kaldıkları başlıca sorunlar haline gelmiştir. Sorunların çözülmesi bir yana geride bıraktığı bilanço genellikle karmaşa, endişe ve sayısız ölüm olmuştur. Tabii dünyanın pek çok ülkesinde yönetim şekli değiştirilmiş veya sorun olmuştur ancak Orta Doğu ülkelerinde yaşanan yönetim sorunları bunların başında gelmektedir.

Demokrasinin her zaman her yerde uygulanabilir olduğu tartışmalıdır çünkü bu sadece gelişmişlik seviyesi ile ilgili değildir. Bir ülkede herkes eğitimini çok iyi üniversitelerde bile tamamlasa ya da demokrasinin varlığını istese bile ekonominin tek bir sektöre bağlı olması yani ekonomik rekabetin ön planda olmaması demokrasinin etkisini azaltmaktadır. Sektörler arasındaki rekabet demokrasinin varlığını gerekli kılar. Orta Doğu'da demokrasinin varlığını sorgulamamıza neden olan bir diğer faktör de burada demokrasinin ideolojik farklılıklardan çok din ve ırk temeline dayanmasıdır (Kaynak ve Gürses, 2007: 18). Ayrıca Orta Doğu halklarının siyasi yaşamda yer alırken kendi iradelerinin baskın olması yerine boyun eğici tavır sergilemeleri demokratikleşmenin ilerlemesinde önüne büyük engeller oluşturmaktadır. Orta Doğu'da yaşanan demokrasi sorunların büyüklüğü ve çözümlerin zorluğu sadece içsel faktörler ile alakalı değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetinden sonra bölgede etkili olan dış güçler bölge ile ilgili düşüncelerini hayata geçirme konusunda büyük avantajlar elde etmiştir (Özlük, 2007: 148).

2.2. ARAP BAHARI

Arap baharı; yerleşik diktatörlüklere karşı başlayan halk ayaklanmalarıdır ve 21. yüzyılın en önemli tarihi olayları arasında yer almaktadır. Özgürlük adına yapılan bu toplumsal protestolar hem siyasi hem de silahlı hareketlerdir. Bu süreç altında gösteriler, mitingler, protestolar ve iç çatışmalar yaşanmıştır. Arap dünyasındaki liderlik anlayışının farklılığı, katılımı bu olayların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Arap Baharı öncesinde yönetimler demokrasi anlayışına çok uzak bir yapıya sahipti. Uzun yıllar boyunca yönetimi elinde bulunduran liderler, yönetimi adeta kraliyet sistemine çevirmeye çalışmışlardır. Liderler halkın kendisinden hem korkmasını hem de zorla da olsa sevmesini istemiştir. Bunu sağladıktan sonra ise güçlerine güç katmışlardır. Halk ayaklanmalarının yaşanmasında sadece yönetimden kaynaklanan iç faktörlerin etkili olduğu söylenirse Arap Baharı'nın yaşanmasının arkasındaki önemli nedenlerden biri atlanmış olur. Bölgenin zengin yer altı kaynaklarına sahip olması sayesinde kurmuş olduğu dış ticaret ilişkilerinde dış güçler elbette kendi lehlerine hareket etmişlerdir. Petrolün batıya daha düşük fiyatlardan akışı ve bu akışın güvenliğini sağlamak, bölge üzerindeki hâkimiyetin korunması için

ihracatçı Orta Doğu ülkelerinin anti-demokratik yönetimleri desteklenmiştir (Oğuzlu, 2011: 11).

Arap Baharı'nın asıl ortaya çıkış sebebi ise normalde yerel bir haber olarak sayılabilecek bir olayın gerçekleşmesi ile başlamıştır. 17 Aralık 2010'da Tunus'un bir kasabasında yaşamını sürdüren ekonomik sorunlar ve işsizlik nedeniyle seyyar satıcılık yapan üniversite mezunu bir genç kendini yakarak tepkisini göstermiştir. Bu tepki yıllardır polis devletinin kurmuş olduğu baskı ve yarattığı sıkıntılara karşı bir cevaptır. Öyle ki bu olay sadece gencin ölümü ile sonlanmamış; Tunus halkının yönetime karşı ayaklanması ile devam etmiştir. 23 yıllık bir diktatörlüğün ardından Tunus lideri Zeynel Bin Abidin Ali tahttan indirilmiştir. Daha doğrusu Zeynel Abidin bu tepkiler karşısında liderliği bırakmıştır. Bu da Tunus'un Arap Baharı'nı yaşayan ülkeler içerisinde çatışma ortamı olmadan geçiş yapabilen tek ülke olarak anılmasını sağlamıştır. Tunus'un bu uyanışının ardından Mısır, Libya ve Yemen'deki ayaklanmalar ile buradaki diktatörlükler de yıkılmıştır. Suriye ve Bahreyn'de yönetim sarsılırken; Fas, Ürdün, Cezayir ve Suudi Arabistan'da rejimin sarsılacağı korkusu baş göstermiştir (Fuller, 2016: 36-40).

Arap baharının beklentileri karşılayarak kalıcı bir demokratik ortamın sağlanması için kurumsal altyapının inşa edilerek güçlü bir sivil toplum oluşturulmalıdır. Bunun için de uzun bir zaman gereklidir ve kolay atlatılacak bir dönem olmayacaktır (Kuran, 2013: 27-29). Arap baharında dönüşümler tamamlanamamıştır ancak artık insanlar daha eğitilmiş ve teknoloji konusunda daha bilinçlidirler. Değişimde zorlukların yaşanmasının temel nedeni ise toplumun daha önceki yaşadığı baskılar yüzünden zayıflamasındandır.

2.3. ORTA DOĞU VE DIŞ FAKTÖRLER

Orta Doğu tarih boyunca bir geçiş yeri olması nedeniyle hem çeşitli kültürlerin çatışma noktası hem de farklı kültürlerin sentezlendiği ve yeni bir düzenin olduğu bir bölge olmuştur. Taşınmış olduğu stratejik, ekonomik, kültürel ve politik değerler açısından dünyanın en önemli bölgelerinden biridir. Pek çok medeniyet bu bölgede oluşmuş, dünyanın diğer yerlerinde oluşan medeniyetler ise yine Orta Doğu kavşağından başka yerlere yayılmıştır. Kavşak rolünü üstlenmesi noktasında etkin olduğu, sadece medeniyetlerin aktarımı değil ticaretin, kültürlerin ve inançların da

dünyanın her yerine aktarılmasıdır. Daha öncede bahsedildiği gibi üç farklı semavi din bu bölgede doğmuş ve dünyaya buradan yayılmıştır. Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlığın izlerini üzerinde taşıyan bu bölge bu dinlere mensup her toplumun her zaman ilgi alanı içinde olmuştur. Hem dini vecibelerini yerine getirmek adına hem de kutsal sayıldığı için; Mekke, Medine ve Kudüs Müslümanlar, Kudüs ve Filistin toprakları ise hem Museviler hem Hristiyanlar için ayrı bir önem taşımaktadır. Ayrıca Haçlı Seferleri sırasında Müslüman ve Hristiyan toplulukların, 20. yüzyılda ise Filistinliler ile Yahudilerin çatıştıkları bir alan olmuştur. Yerleşik hayata geçilen ilk bölgeler genellikle büyük su kaynaklarının yakınları olmuştur. Buna örnek teşkil edecek iki örnek Nil ve Mezopotamya havzası Orta Doğu'da yer almaktadır. Bu iki havza etrafında kurulmuş medeniyetler dünyanın en eski siyasi yapılarını oluşturmaktadır. İnsanlık tarihinde en verimli coğrafi bölgelerden biri Orta Doğu'dur. Özellikle 19. yüzyılda petrolün bulunması ile bölgenin önemi ve etkisi giderek artmıştır. Hâkimiyetini güçlendirmek isteyen her devlet öncelikle Orta Doğu'ya yönelmiştir. Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Osmanlılar; 20.yüzyıl başlarından itibaren ise İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği bölgede aktif bir rol alarak egemenliklerini güçlendirmek istemişlerdir. Bölgede kurulan hâkimiyet gücü ile dünya hâkimiyetinin orantılı olması bölgedeki gelişmeler ile dünya dengelerinin yakın bir ilişkisinin olmasına neden olmuştur. Başka bir deyişle bölgede yaşanan olumlu olumsuz her gelişme sadece buradaki toplum ve devletleri değil dünyanın pek çok ülkesini etkilemiş ve ilgisini çekmiştir (Dursun, 2005: 1240-1243).

Orta Doğu jeopolitik yapısından dolayı da dünya politikasında önemli yer tutmaktadır. Asya ve Avrupa kıtalarının birleştiği merkez noktada bulunmaktadır. Rusya sıcak denizlere inebilmek, İngiltere bölgedeki sömürgeleri ile menfaatlerini güven altında tutmak ve Fransa sömürge alanını genişletmek, Almanya ise uluslararası arenada rakip gördüğü İngiltere'nin gücünü kontrol edebilmek için bölge üzerinde etkin olmaya çalışmaktadır. Bunda özellikle 19.yüzyıla kadar bölgede etkin olan Osmanlı gücünün zayıflaması büyük etken olmuştur. Osmanlı kontrolünde bulunan bölge, sanayinin gelişmesi ve petrolün bulunması ile daha fazla stratejik önem taşımaya başlamıştır. Bölgedeki ticaret yollarının Osmanlılar tarafından kontrolünün sağlanması batılı güçlerin yeni ticaret yolları bulmaya yöneltmiştir. Yapılan keşifler sırasında sömürgecilik hareketlerinin temelleri atılmıştır. Keşif için yola çıkanlar

öncelikle kıyı bölgelerinde kolonlar kurmuş sonrasında kıtanın içlerine ilerleyerek sömürgele edinmiştir. Sömürgecilik yarışının getirdiği rekabet ve doğu-batı arasındaki mücadele ile İkinci Dünya Savaşı sonucunda Orta Doğu coğrafyası yeniden oluşmuştur. Bölgede etkin güç olan Osmanlı devletinin yıkılması ve İngiltere ile Fransa'nın manda yönetiminde olan bir Arap Yarımadası meydana gelmesi bu coğrafik değişimin en belirgin özelliği olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nin bölge üzerinde hâkimiyet kurma düşüncesi ve Rusya'nın sıcak denizlere inme politikaları iki devlet arasında bir rekabet ortamı oluşturmuştur. Bu rekabet ortamı ise bölgede yaşanan siyasi, kültürel ve ekonomik sorunların temelini oluşturmuştur (Dursun, 2005: 1243-1244).

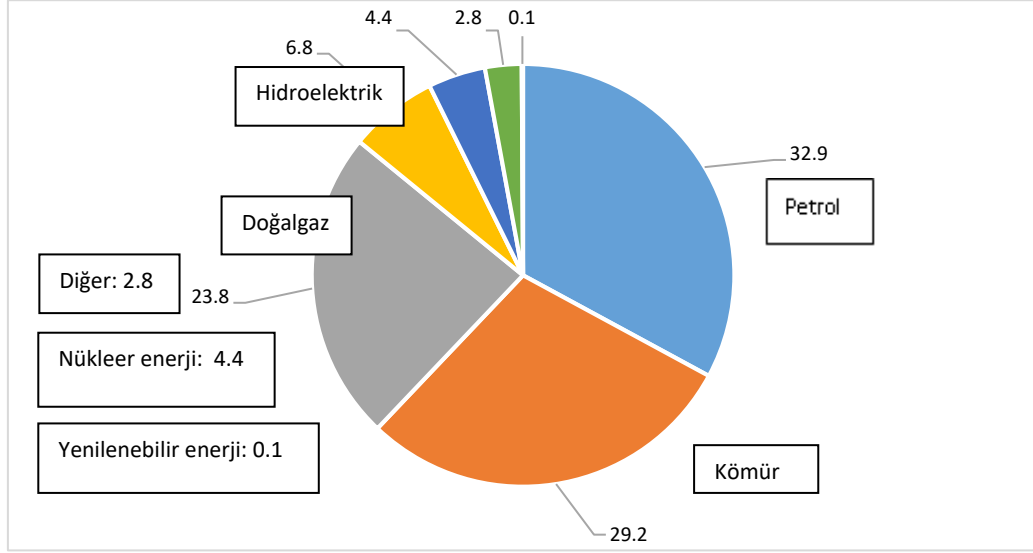
Orta Doğu ve dış faktörler başlığı altında değinilen daha çok dış güçlerin Orta Doğu ülkelerine etkileri olmuştur. Ancak diğer ülkeler ile olan ilişkileri yalnızca bu açıdan incelemek yeterli olmayacaktır. Bölge toplumlarının coğrafik ve demografik yapısı, kültürü, dini ve diğer pek çok içsel faktör dış politikaların oluşmasında rol almaktadır. Bunlar isimlendirilerek belirtilecek olursa; uluslararası ve bölgesel sistemler, Arap Milliyetçiliği, İslam, ekonomi, kimlik ve ulusal özellikler olarak sıralanabilir. Bölgedeki zayıf ülkeler kendi güvenliklerini sağlayabilmek için büyük ülkeler ile müttefik olma düşüncesindedir ve uluslaşma süreçlerini tamamlayamadıkları için ülkede genellikle istikrarsızlık hâkimdir. Orta büyüklük ve güçteki ülkeler ise coğrafi, askeri ve ekonomik yapılarına güvenerek bölgede lider olma düşüncesine sahiptir (Efegil, 2012: 57-58).

2.3.1. Orta Doğu'da Enerji Kaynakları

Dünya petrol rezervinin 110.1 milyar tonu (%47.7) ve doğalgaz rezervinin 80 trilyon metreküpü (%43) Orta Doğu ülkelerinde bulunmaktadır (<http://www.enerji.gov.tr>, 18/01/2018). Orta Doğu'nun iki enerji kaynağında da %40'ın üzerinde bir orana sahip olması şüphesiz bölgenin gücünü ve dış güçlerin bölgeye bakış açısını etkilemektedir. Sanayileşmenin ve modern yaşam şartlarının enerji bağımlılığını artırması enerji politikalarının da önemli hale gelmesine yol açmıştır. Dış güçlerin bölgeye etkisi uluslararası ticaretin gerektirdiği ilişkiler yolu ile de olmaktadır. Enerji de diğer pek çok tüketim malı gibi ihraç ve ithal edilebilmektedir. Rezervlerin büyüklüğü ve enerjiye bağımlılık dikkate alındığında diğer ülkelerin bölgede söz sahibi olma istekleri anlamsız olmayacaktır. Ülkeler üretimlerini

dolayısıyla da milli gelirlerini artırmak isterler. Ancak dışarıya bağımlılık ne kadar fazla olursa gelirleri de o ölçüde az olacak ve arz güvenliğini sağlama noktasında yetersiz kalınacaktır. Bağımlılığın doğurduğu olumsuz sonuçları eritmek isteyen ülkeler ise ya o bölgeyi ele geçirecek politikalar ya da söz sahibi olabileceği politikalar güdecektir.

Grafik 2: Birincil Enerji Tüketimi(Kaynaklara Göre)

Kaynak : <https://www.bp.com>, 18/01/2018 (2016 Basın Bülteni)

Bir dönemde hangi maden ön plana çıkmış ise o dönem madenin ismi ile anılmaya başlanmıştır. Günümüz dünyasında ise petrolün önemi bir döneme adını verecek kadar büyüktür. 21. yüzyıl petrol çağı diye adlandırılacak olursa pek çok devlet ekonomiye yön verecek bu değer elinde olmasını isteyecektir. Çünkü ekonomiye hükmetmek dünyaya da hükmetmek anlamına gelmektedir. Grafik incelendiğinde kömürün birincil tüketim içindeki payı küçümsenemez ancak petrol ile rekabet edebilecek güçte de değildir. Kullanım alanı petrole göre sınırlı ve verimliliği daha düşüktür. Doğalgazın ise büyük kısmı ancak boru hatları ile taşınabilmektedir. Bu da petrolün ulaşım maliyeti ile karşılaştırıldığında doğalgazın dezavantajlı olduğunun göstergesidir (Yılmaz, 2016: 102).

2.3.2. ABD ve Orta Doğu Politikaları

Yukarıda enerjide dışa bağımlılığın ülkeleri, enerji kaynaklarını ele geçirme ya da yakın olma konusunda ne kadar etkilediğini açıklamaya çalıştık. Ancak her ülke için sadece enerjiye bağımlılığın (ithalata dayalı) düşürülmesi yeterli değildir.

Ekonomik amaçlar dışında da ülkelerin birbirine ya da bir bölgeye müdahale etmesi söz konusu olabilmektedir. Buna verilebilecek en iyi örneklerden birisi ABD'nin uluslararası arenada hükmetme politikalarıdır.

ABD rezervi az olmasına rağmen kullanmış olduğu teknikler ve elde ettiği yüksek verimlilik ile aslında ihtiyaç duyduğu enerjinin büyük kısmını kendisi karşılamaktadır. Nitekim 2014 yılında dünyanın en büyük petrol ve doğalgaz üreten ülkesi olmuştur. Petrolün % 61'i doğalgazın ise % 95.2'i kendi üretimidir. Geri kalan kısmının büyük çoğunluğunu; Meksika, Venezuela ve Kanada'dan ithal ederken Orta Doğu'dan ithal ettiği petrol sadece %11'dir. Orta Doğu'dan doğalgaz alımı ise yoktur (Yılmaz, 2016: 217).

ABD'nin Orta Doğu'yu Kontrol Etme İsteğinin Sebepleri;

- Bölgedeki ABD'li şirketlerin gücünü korumak,
- Orta Doğu petrolerine talebi yüksek olan (Asya Pasifik, Avrupa ve Çin) potansiyel rakiplerini kontrol etmek,
- Petro-dolarları kendi ülkesine çekebilmek,
- Orta Doğu'ya yaptığı silah satışları ile gelirini artırmak,
- Doların rezerv para konumunu garanti altında tutmak (Yılmaz, 2016: 118-122)

ABD'nin Orta Doğu'ya müdahale sebeplerine eklenecek önemli maddelerden biri de "İsrail" faktörüdür. ABD dış politikasının temel özelliklerinden biri İsrail devletinin güvenliğinin sağlanmasıdır. Bunun arkasında siyasi sebepler olmakla birlikte geniş tarihsel ve toplumsal bir bağlamın bulunduğu da göz ardı edilemez. Amerika'da İsrail devletine destek verenler sadece Yahudiler değildir, Hristiyanlardır da (Ataman, 2006:415-416).

2.3.3. Büyük Orta Doğu Projesi (BOP)

Büyük Orta Doğu Projesi 2004'te ABD tarafından ortaya konulan, Orta Doğu, Orta Asya ve Kuzey Afrika'yı dönüştürmeyi amaçlayan tarihsel bir projedir. Bu bölgelerin küresel pazarlara açılması ve demokrasinin batı standartlarına ulaştırılması da diğer amaçları içindedir (Köylü, 2015: 88). Bu proje batıda Atlas Okyanusu'ndan Pakistan'a, kuzeyde Karadeniz kıyılarından Yemen'e kadar uzanmaktadır. Orta Doğu ideolojik, ahlaki ve toplumsal olarak farklılık taşıyan ulusların birleşiminden oluşmaktadır. Bu toplumlar daha çok Araplar, İranlılar,

Türkler ve Yahudilerden oluşmaktadır. Orta Doğu sık sık ve uzun süren bölgesel çatışmalara ev sahipliği yapmaktadır (Mirkasymow, 2007: 1).

Önceleri BOP denilen sonrasında ise GOKAP (Genişletilmiş Orta Doğu ve Kuzey Afrika Projesi) olarak nitelendirilen projenin görünürdeki amacı; bölgede hukuk devleti, sivil toplum, insan hakları ve piyasa ekonomisini geliştirmek ve etkin kılmaktır. Ancak ABD'nin de zaman zaman dile getirdiği gibi; ülkelerin sınırlarını, rejimlerini veya her ikisini değiştirmek asıl amaçlarıdır. Çünkü ABD bu yol ile bölgede kendi güdümünde olan yönetimler oluşturacak ve zaten elinde olan yönetimleri de düzenlemeye çalışacaktır (Köylü, 2015: 90).

BOP'un oluşturulma nedenleri; Orta Doğu enerji kaynaklarını kontrol edebilmek, bu kaynaklara ulaşım sağlayan deniz yollarının açık bulundurulmasını sağlamak, İsrail devletini garanti altına almak (bunu sağlamak için İran, Suriye ve Irak'ta ABD yanlısı yönetim oluşturmak), emperyalizme karşı İslam tehlikesini azaltmak ve İran'dan gelebilecek tehditlerin önünü kesmek olarak sıralanabilir (Bozkurt, 2017: 80). Bu nedenler ile ABD'nin Orta Doğu'ya müdahale etme nedenleri karşılaştırıldığında aslında birbirine paralel olduğu görülecektir.

Projenin bölgede hızlı bir demokratikleşmeyi sağlamasını beklemek zordur. Çünkü demokrasi temelde gelişmişliğe değil ekonomiye bağlıdır. Bu bağlamda önemli olan ülkenin temel ekonomik göstergelerinin iyi durumda olması da değildir. Bir ekonomi rekabet gücünü barındırıyorrsa yani ekonomi tek bir gücün elinde değilse ancak o zaman siyasi partilerin varlığı söz konusu olur. Demokrasi ancak bu rekabet ortamının sağlanmasından sonra oluşacaktır (Kaynak, 2011: 17).

3. ORTA DOĞU EKONOMİLERİ VE GENEL ÜLKE GÖRÜNÜMLERİ

Ekonomi her ülke için en önemli alanlardan biridir. Şimdilerde ekonomi denince akla gelen sanayi, tarım, turizm, bankacılık, ticaret, politika, teknoloji gibi karışık kavramlar olsa da geçmişte daha çok geçimini sağlamaya yönelik bir ekonomi anlayışı mevcuttu. İnsanlar kendine yetecek olandan sonra daha fazlasını üretmeye başladıklarında, yeni şeyler keşfettiklerinde ekonominin varlığı ve önemi de anlaşılmaya başlanmıştır.

Geçmişte Orta Doğu toplumunun büyük çoğunluğu geçimini tarım ile sağlamıştır. Tarımın devlet gelirine olan katkısı da önemli ölçüde olmuştur. Bölgede

en önemli ürün tahıldı. Şeker Avrupa'ya ihraç edilen başlıca ürünlerden biriydi. Ulaşım için çoğunlukla hayvanların kullanılması hayvan yemine olan ihtiyacı artırıyordu. Parşömen ve kâğıt ortaya çıkana kadar papirüs temel yazı aracıydı. Hammaddesi Nil kıyılarında bolca yetişen papirüs de en önemli sanayi ürünlerinden biriydi (Lewis, 2015: 199-202).

Tarımda teknolojinin fazla yer almamasının önemli nedenlerinden biri bölgede bulunan çiftçilerin, batının aksine daha çok eğitimsiz kişilerden oluşmasındandı. Yine de Orta Doğu tüccar ve çiftçileri gıda ürünleri çeşitliliğinin artmasında önemli rol oynamışlardır. Ayrıca kurdukları kanal sistemiyle sulama alanında büyük beceri sergilemişlerdir. Bu, yalnızca çiftçilerin değil bürokrat ve teknokratlarında da katkısıyla olmuştur. Bürokrat ve teknokratların bu çalışmalarda bulunması ekonominin devlet güdümlü olduğuna bir işarettir. Hem hayvancılık hem de tarım sektöründen ham madde sağlayan tekstil ortaçağda önemli sanayi dallarından biriydi. O dönemde Orta Doğu'dan Avrupa'ya önemli ölçüde kumaş ihraç edilirdi. Sanayi teknikleri ilkel yollardan sürdürülüyordu ve enerji üretimi uygun hammadde olmadığından gelişmiyordu. Petrolün çıkartılması ve kullanımı ise çok çok uzun zaman sonra olmuştur. Ulaşım için genellikle ırmak ya da denizlerden kullanılır ya da yük hayvanları tercih edilirdi. Ancak sanayi çok gelişmediğinden ulaşım da çok fazla önem arz etmiyordu. İmalat çalışanları genellikle aile üyelerinden oluşuyordu. Üretim evlerinde ya da küçük atölyelerde yerel üretimi karşılayacak kadar yapılıyordu. Devlet çeşitli araçlarla sanayiye müdahale ederdi. Bu müdahaleler kimi zaman fiyatları düzenlemek kimi zaman ise belli ürünleri devlet tekeline almak içindi (Lewis, 2015: 207-216).

Maden arama ve çıkarma çalışmaları teşvik edildiğinde bölgede biri altın biri gümüş olmak üzere iki ayrı paranın kullanılıyor olması iki madenli bir ekonominin gelişmesini sağlamıştı. Bankacılık sisteminin gelişmesi ise büyük ölçekli ticaretin gereği olan sarraf sınıfının aracılığıyla olmuştur. İslam'daki faiz yasağı ile kredi ve ticari anlamda yaşanan sorunların çözümü için yatırım, ortaklık ve bankacılık alanlarında düzenlemeler yapılmıştır. Ortaçağda ticaret Avrupa'ya göre daha ileri ve daha kapsamlıydı. Ortaçağın sonunda ise durum değişmişti. Avrupa ve Amerika'da yeni maden kaynaklarının bulunması, bölgedeki madenlerin istilacılara kaptırılması sonucunda devletler maddi anlamda sıkıntılar yaşamıştır. Deniz gücü gelişmiş olan

Portekiz ile rekabet etme güçlüğü de maddi sıkıntı yaratan bir diğer nedendir. Dış etkilerden daha önemli olan bir neden ise askeri gücün devlete egemen olması sonucunda ticaret ve üretimin doğru yönetilememesiydi (Lewis, 2015: 217-225).

Orta Doğu ekonomisi denilince ilk akla gelen zengin petrol ve yer altı kaynaklarıdır. Orta Doğu'nun tüm ülkelerinde petrol arzı yüksek olmasa da dünya enerji piyasasını büyük ölçüde etkileyebilecek kapasitede petrol kaynaklarını barındırmaktadır. Bölgede kimi ülkeler petrolün sayesinde zenginlik içinde yaşarken kimi ülkeler fakirdir.

Orta Doğu ekonomileri ayrı ayrı değerlendirildiklerinde önemli farklılıklara sahip olmalarına rağmen genel olarak değerlendirildiğinde; temel enerji kaynağı olan petrol ve doğalgaz üretim ve ihracatı ve bunun karşılığında gereksinim duyduğu diğer mal ve hizmetlerin ithalatına dayalı ekonomik yapılarıdır. Tarımın payı istihdam ve ulusal gelir içindeki önemini korumaktadır ve ürettiği mal ve hizmet çeşitliliği sınırlıdır (Öztürkler, 2009: 70).

Bölgede petrol üreticisi olan ülkelerin (Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, Umman, Katar, Bahreyn, Cezayir ve Libya) ekonomileri büyük ölçüde petrole bağlıdır. Petrol üretimi ile ülke gelirinin %82 hükümet gelirinin %71'ini oluşturmaktadırlar. Ancak bu ülkelerde halkın gereksinimlerine yönelik iç pazar ve halkın tasarruflarını düzenleyebilecek sermaye ve finansal piyasa eksikliği söz konusudur. Farklı ekonomik yapıda sayılabilecek diğer ülkeler (Suriye, Lübnan, Mısır, Ürdün ve Tunus) ise yukarıda sayılan Orta Doğu ülkelerine nazaran hassas ekonomiye sahiptirler. Ekonomileri küresel ekonomiyle bütünleşmiş haldedir ve ithalata dayanarak yatırım ve tüketimlerini gerçekleştirirler. Ekonomik büyümelerinde rol oynayan faktörler ise daha çeşitlidir. İhracat, turizm, yabancı ülkeden gelen çalışan paraları ve yatırımlar bu ülkelerde iş yaratmayı sağlar ve ekonomik büyümeyi etkiler. Sudan ve Yemen ise ekonomik ve sosyal yapılarındaki eksikliklerinden dolayı Orta Doğu'daki fakir sayılan ülkeler içindedir (Kavi vd., 2011: 62-64).

Tablo 3: Orta Doğu Ülkelerinde Temel Endüstri Kolları ve Başlıca Sektörler

Afganistan	Küçük ölçekli tuğla üretimi, tekstil, sabun, mobilya, ayakkabı, gübre, konfeksiyon (hazır giyim), gıda ürünleri, alkolsüz içecekler, maden suyu, çimento üretimi, el dokuması halılar, doğalgaz, kömür, bakır
Cezayir	Petrol, doğal gaz, hafif sanayi, madencilik, elektrik, petrokimya, gıda işleme
Pakistan	Tekstil ve konfeksiyon, gıda işleme, ilaç, cerrahi aletler, inşaat malzemeleri, kağıt ürünleri, gübre, karides
Lübnan	Bankacılık, turizm, gıda işleme, şarap, mücevherat, çimento, tekstil, mineral ve kimyasal ürünler, ahşap ve mobilya ürünleri, rafine etme, metal imalatı
Fas	Otomotiv parçaları, fosfat madenciliği ve işleme, havacılık, gıda işleme, deri eşya, tekstil, inşaat, enerji, turizm
Libya	Petrol, petrokimya, alüminyum, demir ve çelik, gıda işleme, tekstil, el sanatları, çimento
Kuveyt	Petrol, petrokimya, çimento, gemi yapımı ve onarımı, suyun tuzdan arındırılması, gıda işleme, inşaat malzemeleri
Mısır	Tekstil, gıda işleme, turizm, kimyasal ilaçlar, hidrokarbonlar, inşaat, çimento, metaller, hafif imalatlar
Suudi Arabistan	Ham petrol üretimi, petrol arıtımı, temel petrokimyasallar, amonyak, endüstriyel gazlar, sodyum hidroksit (kostik soda), çimento, gübre, plastik, metaller, ticari gemilerin onarımı, ticari uçakların onarımı ve yapımı
Tunus	Petrol, madencilik (özellikle fosfat, demir cevheri), turizm, tekstil, ayakkabı, tarım, içecek
Türkiye	Tekstil, gıda işleme, otomobil, elektronik, madencilik (kömür, kromat, bakır, bor), çelik, petrol, inşaat, kereste, kâğıt
Birleşik Arap Emirlikleri	Petrol ve petrokimya; balıkçılık, alüminyum, çimento, gübre, ticari gemi tamiri, inşaat malzemeleri, el sanatları, tekstil
Yemen	Ham petrol üretimi ve petrol arıtımı; küçük ölçekli pamuklu kumaş üretimi, deri eşyalar, gıda işleme, alüminyum ürünler, çimento, ticari gemilerin onarımı, doğal gaz üretimi
Bahreyn	Petrol işleme ve rafine etme, alüminyum eritme, gübreler, İslam ve kıyı bankacılığı, sigorta, gemi onarımı, turizm

Filistin	Tekstil, gıda işleme, mobilya
İran	Petrokimya, gaz, gübre, kostik soda, tekstil, çimento ve diğer yapı malzemeleri, gıda işleme (özellikle şeker rafine etme ve bitkisel yağ üretimi), demirli ve demir dışı metal imalatı, silahlanma
Irak	Petrol, kimya, tekstil, deri, yapı malzemeleri, gıda işleme, gübre, metal imalatı / işlenmesi
İsrail	Gıda, içecek ve tütün, kostik soda, çimento, ilaç, inşaat, metal gibi yüksek teknoloji ürünleri (havacılık, iletişim, bilgisayar destekli tasarım ve imalatçılar, tıbbi elektronikler, fiber optik dâhil), ahşap ve kâğıt ürünleri, potas ve fosfatlar ürünler, kimyasal ürünler, plastik, kesilmiş elmas, tekstil, ayakkabı
Ürdün	Turizm, bilgi teknolojisi, giyim, gübre, potas, fosfat madenciliği, ilaç, petrol rafinerisi, çimento, inorganik kimyasallar, hafif imalat
Umman	Ham petrol üretimi ve rafine edilmesi, doğal ve sıvılaştırılmış doğal gaz üretimi, inşaat, çimento, bakır, çelik, kimyasallar, optik fiber
Katar	Sıvılaştırılmış doğal gaz, ham petrol üretimi ve rafine edilmesi, amonyak, gübre, petrokimya, çelik takviye çubukları, çimento, ticari gemilerin onarımı
Suriye	Petrol, tekstil, gıda işleme, içecek, tütün, fosfat kaya madenciliği, çimento, yağlı tohumlar ezme, otomobil montajı
Sudan	Yağ, pamuk çırçırılama, tekstil, çimento, yenilebilir yağlar, şeker, sabun distilasyonu, ayakkabılar, petrol rafine etme, ilaçlar, silahlar, otomobil / hafif kamyon montajı, freze

Kaynak:<https://www.cia.gov> (10/01/2018)

Yukarıda da bahsedildiği gibi petrol üretimi Orta Doğu ülkelerinin pek çoğunda önde gelen sektörlerden biridir. Petrol; üretimi, rafinesi, işlenmesi veya arıtımı yoluyla bu ülkelere büyük gelir kaynağı oluşturmaktadır ayrıca petrokimya sanayisinin de bölgede rolü büyüktür. Bunun dışında neredeyse her ülkede tekstil ve gıdanın temel sektörler içinde olduğu görülmektedir. Turizm ve bankacılık gibi hizmet sektörleri ise sadece 5 ülkede temel sektörler içinde yer almaktadır. Burada sözü edilen alanların kimisi ham maddeye yakınlık ile ilgili iken kimisi de ülkenin sahip olduğu teknoloji düzeyi ve gelişmişliği ile alakalıdır. Her sektörün milli gelire katkısı farklı oranlarda olmaktadır. Ülkeler arasındaki büyüme ve gelişmişlik farkları da büyük

ölçüde bu oranların değişikliğinden kaynaklanmaktadır. Getirisi yüksek ürünlerin yoğun olduğu ülkelerde milli gelirin yüksek olması olağandır. Aynı şekilde sadece temel ihtiyaçların karşılanabileceği sektörlerde ya da katma değeri düşük ürünlerde üretim yapılması milli gelirin düşük seviyelerde kalmasına neden olur. İsrail en çok çeşitliliğe sahip ülkedir. Petrol ve doğal gaz gibi bir zenginliğe sahip olmasa da yüksek teknolojik ürünler üretme noktasında Orta Doğu'nun en önde gelen ismi olduğu söylenebilir. Filistin ise tablodaki en az çeşitliliğe sahip ülkedir ve ürettikleri ne zengin yer altı kaynaklarından gelir ne de yüksek getiri sağlayan teknolojik ürünlerdir.

Tablo 4: Orta Doğu Ülkelerinde Temel Ekonomik Göstergeler

Ülkeler	Toplam milli gelir (milyon \$)*	Kişi başına düşen milli gelir (\$)*	Milli gelirin sektörel dağılımı (Tarım/sanayi/hizmet) (%)**	Yoksulluk sınırı altındaki nüfus (%)**
Afganistan	19,45	561.8	22 / 22 / 56	35.8
Cezayir	159	3,916	12.9 / 36.2 / 50.9	23
Pakistan	278,9	1,443	24.6 / 19.4 / 56	29.5
Lübnan	49,59	8,257	5.7 / 21 / 73.3	28.6
Fas	103,606	2,832	13.6 / 29.5 / 56.8	15
Libya	20,46	5,602(2011)	1.7 / 38.2 / 60.1	33
Kuveyt	110,876	27,359	0.4 / 59.6 / 40	-
Mısır	332,791	3,477	11.9 / 32.9 / 55.2	25.2
Suudi Arabistan	646,851	20,028	2.7 / 43.4 / 54	-
Tunus	42,063	3,688	9.9 / 26.2 / 63.3	15.5
Türkiye	863,712	10,862	6.9 / 32.3 / 60.8	21.9
BAE	348,743	37,622	0.8 / 39.5 / 40.1	19.5
Yemen	27,318	990.3	21.8 / 9.8 / 68.4	54
Bahreyn	32,179	22,579	0.3 / 37.3 / 62.3	-
Filistin	13,397	2,943	5.2 / 10 / 84.8	30
İran	418,977	5,219	9.8 / 34.3 / 55.9	18.7
Irak	171,489	4,609	5.1 / 37.3 / 57.7	23
İsrail	317,745	37,175	2.3 / 26.4 / 69.6	22
Ürdün	38,655	4,087	4.3 / 28.9 / 66.8	14.2

Umman	66,293	14,982	1.8 / 47.6 / 53.9	-
Katar	152,452	59,324	0.2 / 54.6 / 52	-
Suriye	24,6 (2014)	3,300(2014)	19.5 / 19 / 61.5	82.5(2014)
Sudan	95,584	2,415	39.5 / 2.6 / 57.9	46.5

Kaynak:www.cia.gov (12/01/2018)

<http://databank.worldbank.org/data> (13/01/2018)

*2016 yılı verileri kullanılmıştır.

** 2000 yılı sonrası veriler kullanılmıştır.

Bir ülkede belli bir dönemde üretilen mal ve hizmetlerin parasal toplamı milli geliri ifade etmektedir. Ülkelerin milli gelir seviyeleri karşılaştırılırken dikkat edilmesi gereken sadece sayıların büyüklüğü değildir. Tabloda ülkelerin genel ekonomik durumları hakkında bilgi verebilmek amacıyla kişi başına düşen milli gelir, sektörlerin milli gelire katkısını gösterebilmek için sektörel dağılım ve yoksulluk sınırı altındaki nüfusa yer verilmiştir. Kişi başına düşen milli gelir; milli gelirin o ülkenin nüfusuna bölünmesi ile elde edilen sembolik bir göstergedir. Bir ülkede insanların ortalama olarak sahip olabileceği gelir düzeyini ifade etmektedir. Ancak çoğu ülkede bu değer çok altında gelire sahip olarak fakir bir yaşam sürdüren ve bu sembolik değer çok üstünde bir seviyede gelir elde ederek refah içinde yaşayan insan sayısı arasında büyük fark vardır. Milli gelirin sektörel dağılımı ise bu sektörlerin milli gelire katkısının hangi oranda olduğunu göstermektedir. Sektörlerin milli gelire katkısı sırasıyla hizmet, sanayi ve tarım şeklindedir. Gelişme yolunda iken ülkelerin; sanayileşmelerini tamamlayıp hizmet sektörüne daha fazla pay ayırmalarını beklenmektedir.

Bu bilgiler dikkate alınarak Tablo 4 incelenecek olursa Orta Doğu ülkeleri içinde en fakir ülkelerin; Afganistan, Pakistan ve Yemen olduğu söylenebilir. Milli gelir seviyelerinin düşüklüğü yanı sıra kişi başına gelirleri düşük, tarımın sektörel payı da %20'nin üzerinde olan ülkelerdir. Özellikle Yemen'de nüfusun büyük çoğunluğu yoksulluk sınırının altında yaşarken Afganistan ve Sudan'da da bu oranların yüksek olduğu görülmektedir. En yüksek milli gelir seviyesine sahip olan Türkiye'de kişi başına düşen milli gelir Orta Doğu ülkeleri içinde 8. sıradadır. Bunun da ülke nüfusunun; önündeki 7 ülke ile karşılaştırıldığında en yüksek seviyelerde yer almasından kaynaklandığı söylenebilir. Ayrıca kişi başına düşen milli gelirin yüksek

olduğu ülkelerin sektörel payları incelendiğinde tarımın payının birçoğunda 1'in altında olduğu görülmektedir. Savaş koşullarının getirdiği sonuçların ise ülke ekonomisini etkilemeden geçtiğini söylemek zordur. Bu tablodan buna verilebilecek en iyi örnek ise Suriye'de yoksulluk sınırı altındaki nüfusun %82,5'lik bir orana ulaşmasıdır.

3.1. ANALİZDE YER ALACAK ÜLKELERİN GENEL EKONOMİK DURUMLARI

Orta Doğu lkeleri zengin yer altı kaynakları ve coğrafik konumu ile dünya ekonomi ve siyasetinde stratejik bir öneme sahiptir ve pek çok ülkenin ilgi odağı durumundadır (Kaymakçı, 2012: 224). Bu başlık altında analizde verileri kullanılacak olan ülkelerin ekonomileri hakkında daha detaylı bilgilere yer verilecektir.

3.1.1. Cezayir

Cezayir 1962 yılında bağımsızlığını kazanmıştır ve yönetim şekli cumhuriyettir. Ülkede Arapça, Fransızca ve Berberi dilleri konuşulmaktadır (DEİK(CE), 2017:2). Afrika kıtasının en büyük ülkesi olup önemli doğalgaz ve petrol rezervlerine sahiptir. Söz konusu kıtanın en büyük dördüncü ekonomisidir. Doğal kaynak zenginliğine rağmen alt orta gelirli bir ülke konumundadır. Cezayir'de başta enerji ürünleri olmak üzere temel tüketim ürünlerine yapılan yüksek sübvansiyon oranlarına rağmen halkın satın alma gücü düşüktür (www.ekonomi.gov.tr / 28/06/2018). Enflasyon oranı 5,9 işsizlik oranı 9,9'dur.

Cezayir ekonomisinde; petrol fiyatlarında meydana gelen değişiklikler ihracat dolayısıyla da ekonomik istikrarı derinden etkilemektedir (ğr, 2015: 345). Ancak yine de enerji ürünleri ihracatı sayesinde neredeyse her yıl dış ticaret fazlası vermektedir. Başlıca ihraç ettiği ürünler; hidrokarbonlar, amonyak, gübre, şeker, fosfat, hurma, hidrojen, asal gaz, cam, çeşitli kimyasallar, çamaşır makinesi ve gemilerden oluşmaktadır. İthal ettikleri ise; buğday, otomobil, kamyon, kamyonet, petrol yağı, süt, ilaç, telefon, şeker, mısır, soya yağı, inşaat demiri ve maden işleme makineleridir. İhracatta Fransa, İtalya, ABD ve İşpanya; ithalatta Çin ve AB lkelerinin payı daha yüksektir (www.ekonomi.gov.tr / 28/06/2018).

3.1.2. Bahreyn

Basra Körfezinin batısında 33 adadan oluşan bir takımada ülkesidir. 1971’de İngiltere’den bağımsızlığını kazanmıştır ve şuan ki yönetim şekli meşruti monarşidir. Ülkede Arapça, İngilizce ve Farsça dilleri konuşulmaktadır. Bahreyn bölgenin ilk ham petrol ihracatçısıdır. Ancak doğal kaynakların kıtlığı ülke kalkınması için petrol dışı sektörlerle yönelmesini zorunlu kılmıştır. İletişim ve ulaşım altyapısı çok yüksek oranda gelişmiştir. Ayrıca gelişmiş bankacılık sistemi ile de Kuveyt, Katar ve Suudi Arabistan’daki özel sermayenin işlem gördüğü bir finans merkezidir (DEİK(BA), 2017: 1-3).

Ülke ekonomisinin en önemli sorunlarından biri işsizliktir. Bu soruna yönelik iş yerlerinde belli bir oranda Bahreynli çalıştırılması zorunlu kılınmıştır ancak bu politika başarıya ulaşamamıştır.

Petrokimyasallar, çelik üretimi, gemi yapımı ve alüminyum tabanlı endüstriler bakımından gelişmiştir. Ekonomiye çeşitlendirme uğraşlarına rağmen ülke dış ticaretinde petrole olan bağımlılık sürmektedir. İhraç ürünlerinin büyük kısmı petrol-kimya tesislerinde üretilen ürünler, alüminyum, kimyasal ve tekstil ürünlerinden oluşurken ithal kalemlerinde; ham ve yarı işlenmiş madenler ve taşıt araçları ile makine aksamı bulunmaktadır. Bahreyn ihracatındaki başlıca ülkeler BAE, ABD, Japonya, Katar ve Suudi Arabistan’dır. Başlıca ithalat ortakları ise; Çin, BAE, ABD, Suudi Arabistan ve Japonya’dır (www.ekonomi.gov.tr , 28/06/2018).

3.1.3. Mısır

Mısır coğrafi konumu itibariyle Orta Doğu ve Afrika’nın en önemli ülkelerinden bir tanesidir. Akdeniz ve Kızıldeniz’i birbirine bağlayan önemli suyollarından olan Süveyş Kanalı’na sahiptir (Kaymakçı, 2012: 229). Yönetim şekli cumhuriyettir ve ülkede konuşulan dil Arapçadır. Sanayileşme sürecine girmiş olmakla birlikte tarım sektörü ülke ekonomisinde önemini hala korumaktadır. İşsizlik oranı 13,1 enflasyon oranı 23,6’dır. 2011’de yaşanan siyasi kargaşa Mısır ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Özellikle turizm sektöründe büyük zararlar oluşmuştur (DEİK(MI), 2017:3-4).

Nil Nehri ülkenin en önemli varlığı sayılmaktadır. Tarım alanlarının büyük çoğunluğunun Nil Nehri kenarında bulunması ve ülke topraklarının büyük kısmının çöllerden oluşması nedeniyle nüfusun çoğunluğu da nehrin kenarında toplanmıştır.

Mısır kanıtlanmış petrol ve doğalgaz rezervleri ile dünyada sırasıyla 27. ve 17. sıradadır. Arap ülkeleri içinde 3. büyük ekonomiye sahiptir. Ekonomi büyük ölçüde dış ticaret açığı vermekle birlikte bu açık Süveyş Kanalı, turizm ve işçi gelirleri ile kapatılmaya çalışılmaktadır. Turizm, Mısır ekonomisinde önemli yer tutmaktadır. Mısır'da milli gelir ve kişi başına harcanabilir gelir düşüktür. Devlet ekmeği sübvansede etmektedir. Tüketim ürünleri farklılığı açısından en fakir ve en zengin arasında uçurum mevcuttur. Harcama kalemlerinde önde gelen ürünler gıda ve taşımacılıktır (www.ekonomi.gov.tr , 29/06/2018).

Mısır'ın en fazla ihracat yaptığı ülkeler; ABD, İtalya, Suudi Arabistan, İspanya ve İngiltere'dir. En önemli ihraç ürünleri; ham petrol ve petrol ürünleri, doğal gaz, hazır giyim, demir çelik ve tekstil ürünleridir. İthalatta en çok ortaklık yaptığı ülkeler ise Çin, Almanya, ABD, Suudi Arabistan ve İtalya'dır. En önemli ithalat ürünlerinde ise yarı mamuller, tüketim ve yatırım malları dikkat çekmektedir (Kaymakçı, 2012: 230).

3.1.4. İran

İran'da dini temellere dayalı bir devlet düzeni kurulmuştur. Başkanlık sistemi ile dini teokrasi bir aradadır. Ülkede konuşulan diller; Farsça, Azerice, Kürtçe ve İngilizcedir. Enflasyon oranı 8,2 ve işsizlik oranı 13,1'dir. Ülkenin geliri genel itibarıyla petrol ve doğalgaz ihracatına dayanmaktadır. Korumacılık ve kamu ekonomisi etkindir ancak özel sektör de gelişme göstermektedir. 1980'li yıllardan bu yana uygulanan uluslararası ambargolar ekonominin potansiyelinden daha az gelişmesine neden olmuştur. Ambargo sonrası dönemde ekonomik büyüme için ihtiyaç duyulan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ve dış ticaretin gelişmesine engel olan ise İran bankacılık sektörünün küresel bankacılık sistemi ile bütünleşmesinin geç kalmasından kaynaklanmaktadır (DEİK(İR), 2017: 2-4).

İran'ın dış ticarete en büyük ortağı Çin'dir. İsrail menşei ürün ithalatı, ihracatı ve İran üzerinden transit geçişine ise izin verilmemektedir. Başlıca ithalat

ürünleri motorlu taşıtlar ve yedek parçaları ile telefonlar ve temel tarım ürünleridir. İhracatında ağırlıklı sektör petrol ve maden cevherleridir. Diğer önemli sektörler ise plastikler ve metaller grubudur.

İran'ın en önemli ihracat ortakları Çin, Güney Kore, Hindistan, Türkiye ve İtalya, en önemli ithalat ortakları; Çin, Güney Kore, Almanya, Türkiye ve Brezilya'dır (www.ekonomi.gov.tr , 03/07/2018).

3.1.5. Ürdün

Krallık ile yönetilen Ürdün'de konuşulan diller İngilizce ve Arapçadır. Ülkede işsizlik %14,5 ve enflasyon oranı %18,7'dir. Petrol, su ve doğalgaz yetersizliği yoksulluk, yüksek enflasyon ve dış yardımlara bağımlılık ekonomideki başlıca yapısal sorunlardır. Kamu sektörünün GSYH'ye katkısı özel sektörden daha fazladır (DEİK(ÜR), 2017: 1-3).

Ülke ekonomisini en önemli sorunları petrol, su ve diğer doğal kaynakların yetersizliği, yoksulluk, işsizlik, dışa bağımlılık ve yüksek enflasyondur (Akbaş, 2011:315). Ülke genç bir nüfusa sahiptir. Başkent Amman ülke nüfusunun %39'undan fazlasını barındırmaktadır. Erkeklerde çalışan nüfusun çoğu ticaret, imalat ve eğitim sektörlerinde; kadın çalışanların yarısından fazlası ise eğitim ve sağlık sektöründe bulunmaktadır.

Ürdün Vadisi ülkenin en verimli alanı olarak kabul edilmektedir. Sanayi altyapısındaki eksiklikler ve ham madde kıtlığı nedeniyle ülke, dış ticaretinde genellikle büyük açıklar vermektedir. İhracatında ilk sırayı alan ürünler; giyim eşyası, fosfat, tarım ve hayvancılık ürünleridir, ithalatında ise; kara taşıtları, petrol ve petrol türevleri, altın, ilaç, telefon ve buğday başı çekmektedir. En çok ihracat yaptığı ülkeler; ABD, Suudi Arabistan, Irak, Hindistan ve BAE en önemli ithalatçı ülkeleri; Çin, Suudi Arabistan, ABD, BAE ve Almanya'dır (www.ekonomi.gov.tr , 04/07/2018).

3.1.6. Fas

Krallık sistemi ile yönetilen Fas'ta Arapça ve Berberice dilleri konuşulmakta, resmi yazışmalarda, ekonomik ve kültürel yaşamda ise Fransızca kullanılmaktadır. Ülkede enflasyon 0,9 işsizlik 9,7 oranındadır (www.mfa.gov.tr , 05/07/2018). Ülke ekonomisi dış dünyaya oldukça açıktır. Fosfat ekonomide büyük önem taşımaktadır.

Bu nedenle fosfat üretiminde meydana gelen değişiklikler ekonomiyi büyük ölçüde etkilemektedir. Fosfat dışında en önemli sektörler; tarım, turizm ve balıkçılıktır (<http://www.gso.org.tr> , 05/07/2018).

Ülke genç bir nüfus yapısına sahiptir ve işsizlik önemli bir sorun olarak görülmektedir. Ekonomide Dünya Bankası tarafından önerilen bir program yürütülmektedir. Başlıca ihraç ürünleri, binek otomobiller, tel ve kablo, kimyasal gübre, fosfatlı mineraller ve başlıca ihraç ortakları; İspanya, Fransa, İtalya, ABD ve Brezilya'dır. Başlıca ithal ürünleri; petrol yağları ve gazları, binek otomobil, buğday, telefon vb. ses görüntü kayıt almaya ve vermeye mahsus diğer cihazlar, ithalat ortakları ise İspanya, Fransa, Çin, ABD ve Almanya'dır (www.ekonomi.gov.tr , 05/07/2018).

3.1.7. Pakistan

Pakistan'ın yönetim şekli Cumhuriyet, konuşulan diller Urduca ve İngilizcedir. Pakistan ekonomisinde tarım sektörünün önemi büyüktür. Başlıca tarım ürünleri; pamuk, buğday, pirinç, şeker kamışı ve mısırdır. Endüstriyel büyümesinde etkili olan ise tekstil sektörüdür. Ülke uzun yıllardır iç siyasi ihtilaflarla uğraşmaktadır ve yabancı yatırımlar düşük kalmakta, sanayi ürünleri ihracatı gerilemektedir. Bütçe açığı, yüksek enflasyon ve döviz rezervi yetersizliği ekonomideki önemli sorunlardır (www.kto.org.tr ,05/07/2018).

Hindistan ile yaşanan siyasi ve askeri gerginlik ekonomik performansı da olumsuz etkilemektedir. Uluslararası piyasalardaki kriz ortamı ve bazı iç faktörler nedeniyle Pakistan ekonomisinin istikrarı yakalama çabası yeterli başarıya ulaşmamaktadır.

Ülke ihracatında başlıca ürünler; çeşitli tekstil ürünleri, pirinç, pamuk, turunçgiller ve sığır etidir. En çok ihracat yaptığı ülkeler; ABD, Çin, Afganistan, İngiltere ve Almanya'dır. Başlıca ithal ürünleri; petrol yağları, ham petrol, telli telefon ve telgraf için elektrikli cihazlar, otomobil, en çok ithalat yaptığı ülkeler; Çin, BAE, Suudi Arabistan ve Endonezya'dır (www.ekonomi.gov.tr , 06/07/2018).

3.1.8. Suudi Arabistan

Krallık ile yönetilen Suudi Arabistan'da Arapça ve İngilizce konuşulmaktadır. Dünyanın en önemli petrol ekonomisine sahiptir doğal olarak petrol fiyatlarında

meydana gelen değişikliklerden de doğrudan etkilenmektedir. İthalat büyük ölçüde olmasına rağmen halk refah içerisinde yaşamaktadır. Sağlık ve eğitim hizmetleri devlet tarafından temin edilmektedir. Hükümetin temel amacı doğal kaynaklara ve yabancı işgücüne olan bağımlılığı azaltmaktır. Ülkede dinin, politika, sosyal yaşam ve iş dünyası üzerinde önemli bir etkisi vardır (DEİK(SA), 2017: 1-3).

Ekonominin çeşitlendirilmesine yönelik çalışmalar sonucunda özel sektör ithalat, toptancılık, perakendecilik, inşaat, finans, ziraat, hizmet ve madencilik sektöründe yoğunlaşmıştır. İşverenle, göçmen işçiler kolay kolay işten çıkmadığı ve düşük ücrete razı oldukları için onları istihdam etmeyi daha çok tercih ederler. Bunun yanı sıra Suudi vatandaşlar da düşük statülü işlerde çalışmaya razı değildirler.

Suudi Arabistan uzun yıllardır dış ticaret fazlası veren ender ülkelerden biridir. Petrol ihracatında lider konumundadır. Ham petrol dışında başlıca ihracat ürünleri; petrol yağları ve gazları, eter ve eter alkol, römorkör ve itici gemilerdir. Başlıca ithalat ürünleri ise binek otomobiller, telefon cihazları, tedavi ve korunmada kullanılan ilaçlar ve eşya taşımaya mahsus motorlu araçlardır. BAE, Çin, Hindistan, Singapur ve Kuveyt ihracatında; Çin, ABD, Almanya, Japonya ve BAE ithalatında önde gelen ülkelerdir (www.ekonomi.gov.tr , 06/07/2018).

3.1.9. Sudan

25 eyaletten oluşan Sudan federal bir cumhuriyettir. Ülkede Arapça ve İngilizce konuşulmaktadır. Zengin yer altı kaynaklarına sahiptir ancak ülke içi karışıklıkların yol açtığı yıkım nedeniyle yoksul ülkeler arasında yer almaktadır. Ekonomisinde en önemli sorunlardan bir ABD ambargosudur. Bu ambargo ile ülkede bankacılık, dış ticaret ve hizmetler sektörü son derece olumsuz etkilenmiştir (DEİK(SU), 2017: 3-5).

Sudan ekonomisinde olumlu gelişmelerin yaşanması ancak ülkedeki iç savaşın 2005 yılında sonlandırılması ile olmuştur. Savaş sonrasında üretim, yatırım ve alt yapı yatırımlarında hızlı artışlar meydana gelmiştir.

2011'de Sudan'ın güney ve kuzey olarak ayrılması ile petrol rezervlerinin büyük kısmı nüfusun %20'sini barındıran Güney Sudan'da kalmıştır ve Sudan en

büyük gelir kaynağını kaybetmiştir. Ülkenin bölünmesi ile petrol gelirleri önemli ölçüde düşmüş bu da altın madenciliğinin önemini artırmıştır.

Sudan ihracatında önemli olan ürünler; petrol, altın, arap sakızı, şeker, susam, koyun, keçi ve diğer canlı hayvanlardır. İthalatında başlıca ürünler; şeker, buğday, ilaç, otomobil, ayakkabı, telefon, kamyon, oto yan sanayi ürünleridir. İhracatta başta gelen ülkeler Suudi Arabistan, Çin, Hindistan, Mısır ve Endonezya; ithalatta başta gelen ülkeler ise Çin, Hindistan, Mısır, Suudi Arabistan ve Rusya'dır (www.ekonomi.gov.tr, 10/07/2018).

3.1.10. Tunus

Yönetim şekli parlamenter demokrasi olan Tunus'ta son yıllarda siyasi istikrarsızlık baş göstermiştir. Bu istikrarsızlığın daha büyük huzursuzluğa yol açmaması için uzlaşmanın sağlanması beklenmektedir. Ülkenin resmi dili Arapçadır ancak Fransızca da yaygın olarak kullanılmaktadır.

Tunus ekonomisi bölgedeki en çeşitlendirilmiş ekonomidir ve kıtanın en yüksek yaşam standartlarını taşıyan ülkelerden biridir. Başta turizm olmak üzere hizmet, tekstil, tarım, hafif sanayi, hazır giyim, petrol ve fosfat üretimi ülkenin büyümesinde önemli rolü olan sektörlerdir. Tarım, balıkçılık ve zeytinyağında önemli bir tedarikçi ülkedir. Fosfat üretiminde dünyada ilk sıralarda yer almaktadır. Ülkede işsizlik oranları yüksek seyretmektedir. Özellikle de önemli seviyede eğitilmiş ve yetenekli işgücüne sahipken bu kişilerin işsiz kalması, sorunu daha da kritiklemektedir (DEİK(TU), 2017: 2-4). Ancak yine de belirlenen ekonomik ve toplumsal gelişmişlik hedefleri doğrultusunda ülkedeki yetişmiş, eğitilmiş nüfus oranının yükseltilmesi için eğitime özel bir önem verilmektedir.

Tunus'un üretim ve ihracat yapısı birbirine benzemektedir. İhracatta kablo, hazır giyim, ham petrol, karayolu taşıtları için parçalar, elektrik devresi teçhizat ve zeytinyağı başlıca ürünlerdir. İhracatta bulunduğu başlıca ülkeler çoğunlukla AB ülkeleridir. Başta ise Fransa, İtalya ve Almanya gelmektedir. Endüstri açısından kendine yeterli bir ülke olmadığından tüketim malları ithalatı payı oldukça yüksektir. Diğer önemli ithalat ürünleri ise hammadde ve yarı mamuller, pamuk, kumaş, işlenmiş

petrol ürünleri ve otomobillerdir. İthalat yaptığı başlıca ülkeler ise Fransa, İtalya, Çin, Almanya ve Türkiye'dir (www.ticaret.gov.tr , 17/07/2018).

3.1.11. Türkiye

Türkiye'nin yönetim şekli cumhuriyettir. İşsizlik %10,9 (<http://www.tuik.gov.tr>, 12/07/2018) , enflasyon %11,92 'dir (<http://www.tcmb.gov.tr>, 12/07/2018). Genç bir nüfus yapısına sahip olan Türkiye'de tarımdaki yüksek istihdam payı, kadınlar ve gençler arasında yüksek işsizlik oranları ve girişimcilik düzeyinin düşük olmasının (Şentürk, 2015: 133) yanı sıra yüksek enflasyon ve döviz kuru ülkenin önemli sorunları içinde yer almaktadır.

Türkiye tükettiği enerji miktarının yarısından fazlasını ithal ettiğinden enerji fiyatlarından ve enerji sektörünün genel yapısından oldukça etkilenmektedir. Ülke bulunduğu konum itibariyle pek çok enerji kaynağına sahip olmakla birlikte linyit dışındaki fosil kaynakların rezervleri az ve üretimleri de düşüktür (Bayraç, 2010: 134). Ancak dünyanın en büyük petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip enerji üreticisi ve en önemli enerji tüketicisi ülkeler arasında yer alması enerji sektöründe önemli bir konumda olmasını sağlamıştır (Kantörün, 2010: 104).

Türkiye ihracatında başta gelen ülkeler; Almanya, İngiltere, Irak, İtalya ve ABD'dir. Ülke en çok ihracat yapan ülkeler arasında 31. sıradadır. İhracatı yapılan başlıca ürünler ise; motorlu kara taşıtları, makineler, kıymetli taşlar, örme giyim eşyası, elektrikli makine ve cihazlardır. Dünya ithalat sıralamasında 20. olan Türkiye'nin başlıca ithalat ürünleri; makine, mineral yakıt ve yağlar, elektrikli makine ve cihazlar, motorlu kara taşıtları, demir ve çelik, en önemli ithalatçı ülkeleri Çin, Almanya, Rusya, ABD ve İtalya'dır (TİM, 2017: 37-88).

3.1.12. Yemen

Yemen başkanlık sistemiyle yönetilen bir cumhuriyettir ve iki meclise sahiptir. Ülkede Arapça konuşulmaktadır. Bölgedeki ülkeler ile karşılaştırıldığında küçük bir ekonomiye sahip olan ülke azalmakta olan petrol gelirlerine bağımlıdır. Ekonominin öncü sektörü enerji olsa da geleneksel olarak tarım, ekonomideki ağırlığını korumaktadır. Sanayide ürün çeşitliliği oldukça kısıtlıdır. Petrol gelirlerindeki düşüş hükümetin, petrol dışında gelir yaratıcı sektör arayışını hızlandırmıştır. Bu doğrultuda

doğalgaz önemli bir alternatiftir ancak ülkenin doğalgaz rezervi de oldukça düşük kalmakta bu da yeni gelir kaynaklarının oluşturulmasını gerekli kılmaktadır (DEİK(YE), 2017: 1).

Ülke genç bir nüfus yapısına sahiptir. Nüfus artış oranı yüksektir bu beraberinde işsizlik sorununu da getirmektedir. Eğitim kalitesinin düşük olması ise kalifiye işgücü arzında sıkıntı yaratmaktadır. Pek çok Yemenli vatandaş çevre ülkeler başta olmak üzere yurtdışında çalışmaktadır. Dolayısıyla hane halkının gelir kaynağı da yurtdışı çalışma kaynaklı gelirdir.

Yemen dış ticareti genel olarak açık veren bir ülkedir. Üretimde olduğu gibi ihracatında da petrole bağımlıdır. Petrol ve doğalgaz dışındaki başlıca ihraç ürünleri; balık, diğer deniz ürünleri, payları çok az olmakla birlikte muz ve kahvedir. En çok ihracat yapılan ülkeler; buğday, petrol yağları, şeker, demir-çelik, ilaç ve otomobildir. Çin, Türkiye, Suudi Arabistan, Hindistan ve Umman en çok ithalat yaptığı ülkelerdir (www.ticaret.gov.tr , 20/07/2018) .

4. BEŞERİ SERMAYE AÇISINDAN ORTA DOĞU’NUN DURUMU

Bu başlık altında Orta Doğu’nun eğitim, sağlık, demografik ve gelişmişlik göstergeleri baz alınarak bölgedeki beşeri sermayenin genel durumu hakkında bilgi verilecektir.

4.1. EĞİTİM

Eğitim; kişiye belli fiziki ve zihinsel beceriler kazandırılmasıdır. Hangi yaşta ve seviyede olursa olsun eğitim kişiye kendini geliştirebileceği olanaklar sunmaktadır. Eğitim denilince ilk akla gelen okul olsa da eğitim hayatı okulla sınırlı değildir. Kendini doğru bir şekilde ifade edebilmek, doğasında var olan akli ve gücü kullanabilmek her insanın hakkıdır. Bu da büyük ölçüde eğitim yoluyla gerçekleşmektedir. Ancak ne yazık ki her insan aynı eğitim imkânlarına sahip olamamakta ya da sahip olduğu imkânları iyi değerlendirememektedir. Toplumlar arasındaki gelişmişlik farkları da büyük ölçüde eğitim imkânlarının farklılığından kaynaklanmaktadır denilebilir.

Eğitim, kalkınmanın önemli bir sürücüsü ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi, cinsiyet eşitliği, barış ve istikrarın sağlanması, yoksulluğun azaltılmasında en etkin

araçlardan biridir. Son yıllarda eğitim alanında büyük ilerleme kaydedilmesine karşın, yaklaşık 260 milyon çocuk ilkököl ve ortaoköl eğitiminden yoksun, 250 milyondan fazla çocuk ise okula gitmiş olmasına rağmen okuma yazma yeteneğine sahip değildir. Eğitimin birey için ifade ettiği istihdam, gelir, sağık koşullarının iyileştirilmesi ve yoksulluğı azaltması iken toplumsal bazda taşıdığı anlam daha farklıdır. Toplumlar için; uzun vadeli ekonomik büyümenin yönlendirilmesinde, yeniliğin teşvikinde, kurumların güçlendirilmesinde ve sosyal bütünlüğün sağılanmasıda önemli rol oynar (<http://www.worldbank.org> , 19/01/2018). Dünya bankası tarafından yayınlanan rapora göre eğitim; beşeri sermayeyi geliştirir ki bu da ekonomik büyümeye yol açar (World Development Report 2018, : 41, 19/01/2018).

Orta Doğı genç nüfusu ile önemli bir insan sermayesi potansiyeline sahiptir. Bu potansiyelin gerçeğe dönüştürülmesi yani beşeri sermaye haline gelmesi ise genç nüfusun ekonominin ihtiyaçları doğrultusunda eğitilmesine bağılıdır. Ancak bu ülkelerdeki ileri teknoloji ürün ihracatının düzeyi kişilerin yeteri düzeyde geliştirilmediğini göstermektedir (Öztürkler, 2009: 66).

Orta Doğı ve Kuzey Afrika bölgesi okula devam etmeyen çocuk sayısının azaltılması noktasında önemli bir ilerleme kaydetmiştir ancak yine de bu ilerlemenin tamamlandığı söylenemez. Bölgede 4.9 milyon ilkököl çağındaki ve 3.7 milyon çocuk ortaoköl çağındaki çocuk hala okula gitmiyor. 6 milyondan fazla çocuk ise okuldan ayrılma riski ile karşı karşıyadır. Suriye ve Irak'ta çıkan çatışmalar nedeniyle eğitim sisteminin büyük bölümü yıkılmış ve 6 milyondan fazla çocuğun okuldan geri kalmasına neden olmuştur. Okula gitmeyen çocukları çoğunlukla çatışmanın bulunduğu ya da kırsal alanlarda yaşayanlar ya da kızlar oluşturmaktadır. (<http://allinschool.org> , 19/01/2018).

Tablo 5: Orta Doğı Ülkelerinde Okuryazarlık Oranları (%)

Ülkeler		Ülkeler	
Afganistan	38.2 *	BAE	93.8 *
Cezayir	80.2 *	Yemen	70.1 *
Pakistan	58.7 *	Bahreyn	95.7 *
Lübnan	93.9 *	Filistin	97 **
Fas	72.4 *	İran	86.8 *

Libya	91 *	Irak	79.7 *
Kuveyt	96.2 *	Sudan	75.9 *
Mısır	75.2 *	Ürdün	96.7 *
Suudi Arabistan	94.7 *	Umman	94.8 *
Tunus	81.8 *	Katar	97.8 *
Türkiye	96 *	Suriye	86.4 *
İsrail	-		

Kaynak: <http://hdr.undp.org> , <http://datatopics.worldbank.org> , 20/01/2018

*2015 yılına ait veriler kullanılmıştır.

** 2016 yılına ait veriler kullanılmıştır.

Çalışmamızın konusunu oluşturan 23 Orta Doğu ülkesinden sadece 10'unda ülkenin okur-yazarlık oranı %90'nın üzerindedir. Tabii ki bir ülkenin eğitim seviyesini ölçmek için yalnızca okur-yazarlık oranlarının bilinmesi yeterli değildir. Ancak en temel göstergelerden biri olan bu oranlar diğer ülkelerin oranları ile karşılaştırıldığında yorum yapabilmek de mümkündür. Bir insanın eğitilmiş sayılması için okuma yazma bilmesi yeterli değildir ama eğitime devam edebilmesi için de okuma-yazma bilmesi gerekir. Bu açıdan bakıldığında özellikle 38,2 oranı ile Afganistan'da büyük bir eğitim problemi olduğu açıktır. Ardından 58.7 ile Pakistan ve 70.1 ile Yemen, Orta Doğu ülkelerinde en düşük okur-yazar nüfusa sahip ülkelerdir. İnançlar, yönetim ve kültürün de etkisi olması bir yana bu oranların ülke ekonomisi ile de yakından ilişkisi bulunmaktadır. Zira sırasıyla bu ülkelerde yoksulluk oranı; 35.8, 29.5 ve 54'tür. Eğitimsizliğin yoksulluğu, yoksulluğun eğitimsizliği getirdiği bir kısır döngü söz konusu olmaktadır.

Afganistan, Pakistan ve Yemen kadar düşük oranlar söz konusu olmasa da geriye kalan ülkelerde de nüfusun önemli bir kısmı eğitim sorunu yaşamaktadır. Aynı yıllara ait veriler olmaması sebebiyle Tablo 6'a alınamamış okur-yazarlık oranları (kadın erkek ayrı ayrı) kadın-erkek arasındaki eşitsizliklerden bir tanesini daha ortaya koymuştur. Sadece Birleşik Arap Emirliklerinde kadın okur-yazar oranı %91 erkek okur-yazar oranı %89'dur (<http://datatopics.worldbank.org>). Diğer tüm ülkelerde ise tam tersi söz konusudur ve arasındaki fark da %2 kadar küçük bir fark değildir.

Tablo 6: Okur-Yazarlık Oranlarında Kadın-Erkek Arasında En Büyük Fark Bulunan Ülke ve Oranlar (%)

Ülkeler	Kadın	Erkek	Toplam
Afganistan 2011	18	45	32
Cezayir 2008	68	83	75
Pakistan 2015	44	69	57
Fas 2012	59	80	69
Mısır 2013	67	83	75
Tunus 2014	72	86	79
Umman 2015	86	97	93
Suriye 2004	74	88	81
Sudan 2008	47	60	54

Kaynak: <http://hdr.undp.org>, 20/01/2018

Oranlar arasındaki büyük farklar toplam okur-yazarlık oranını da düşürmektedir. Bu noktada bir ülkede yalnızca eğitim sisteminin düzeltilmesi değil, eşitliğin sağlanması da önemlidir. Yukarıda da değinildiği üzere eğitim yalnızca bu oranlardan ibaret değildir. Okula devam etme, eğitilmiş insanı en iyi şekilde değerlendirebilme ve eğitimin kalitesi de bir ülkenin gelişmişlik düzeyini etkileyebilecek en önemli göstergelerdendir.

4.2. SAĞLIK

Sağlık; vücudun hasta olmaması durumu, vücut esenliği, esenlik, sıhhat, afiyet olarak tanımlanmaktadır (TDK, 23/01/2018). Kişi hayatı boyunca bu tanımlama içinde yer alan bütün halleri taşımak ister ancak çevre koşulları, genetik yapı, salgınlar, ülkenin sağlık politikaları ve diğer pek çok nedenle tamamen sağlıklı bir yaşam sürdüremez. Teknoloji ve bilimin gelişmesi her konuda olduğu gibi sağlık alanına da yenilik ve kolaylıklar getirmiştir. Hastalıkların geçmişe göre kolay tedavi edilmesi, teşhis edilmesi, ilaca ulaşılabilirliğin artmasının yanı sıra modern yaşam koşulları ve sanayileşmenin sağlık konusunda getirmiş olduğu dezavantajlar da mevcuttur.

2050 yılına kadar dünya nüfusunun yaklaşık % 60'ı şehirlerde yaşayacak. Sonuç olarak zaten sağlam bir yapı kurmakta zorlanılan sağlık sistemleri baskılanacak, halk sağlığı ve kalkınma konusunda zorluklar yaşanacaktır

(<https://www.weforum.org>, 23/01/2018). DSÖ'nün 2015 yılında açıkladığı rapora göre sağlık alanında yaşanan sıkıntılar;

- Artan devlet ve özel sağlık harcamalarına karşın pek çok ülkede toplumun sağlık giderlerinin tam olarak fonlanamaması,
- Özellikle kırsal kesimlerde profesyonel sağlık çalışanlarının göçe meyilli olması,
- Temel ilaçlara uygun fiyatlarla ulaşamama,
- Pek çok ülkede sağlık standartlarının altında hizmet verilmesi,
- Özel sağlık sektörü payının giderek artması ve pek çok ülkede özel sağlık sektörünün hatalı düzenlemeleri,
- Düşük veya orta gelirli ülkelerde sağlık konusunda veri tabanına ulaşılabilirliğin olmaması,
- Araştırma ve geliştirme alanındaki yetersiz yatırımlar (<http://www.who.int> , 24/01/2018).

Bir ülkenin gelişmişlik seviyesini ölçerken önemli faktörlerden biri de sağlıktır. Sağlık ülke ekonomisini etkileyen önemli bir değişkendir. Çünkü sağlıklı bireylerde işgücü verimliliği daha yüksektir ve sağlıklı bir gelecek beklentisi kişileri çalışmaya motive etmektedir. Ülkelerin sağlık politikaları, yapmış olduğu harcamalar ve hizmet kalitesi devletin topluma bu konudaki bakış açısını gösterir (Kavi vd., 2011: 155) .

Tablo 7: Orta Doğu Ülkelerinde Sağlık Harcamalarının Kamu Harcamaları İçindeki Payı(%)

Ülkeler	2002	2014
Afganistan	8,99	12,0
Cezayir	8,37	9,90
Pakistan	4,48	4,73
Lübnan	10,29	10,72
Fas	4,72	6,03

Libya	7,76	4,93
Kuveyt	6,80	5,77
Mısır	6,72	5,59
Suudi Arabistan	7,95	8,21
Tunus	11,20	14,16
Türkiye	9,7	10,50
İsrail	9,23	11,57
BAE	8,03	8,69
Yemen	7,97	3,93
Bahreyn	8,11	10,47
Filistin	-	-
İran	9,91	17,53
Irak	1,69	6,46
Sudan	7,43	11,65
Ürdün	14,30	13,68
Umman	6,79	6,76
Katar	6,29	5,83
Suriye	7,26	4,80
Bölge Ortalaması	7,90	8,81

Kaynak: <http://apps.who.int>, 24/01/2018

Bölgede en yüksek oranlara bakıldığında; Ürdün, Sudan İran, İsrail, Tunus ve Afganistan ilk olarak göze çarpmaktadır. Özellikle İran'da bu oran her iki yılda da ortalamanın çok üzerindedir. İran'ın bu 12 yıllık süreç içinde oranı neredeyse ikiye katlamış olması da dikkat çeken bir diğer noktadır. Irak ve Pakistan ise en düşük oranlara sahip ülkelerdir. Bu oranlarda 14 ülke az ya da çok olumlu bir gelişme göstermişken geriye kalan 8 ülkede oranların düştüğü görülmektedir.

Bölge ortalamasını gelişmiş ülke verileri ile karşılaştırarak bir analiz yapılacak olursa sağlık harcamalarının önemi bir kez daha vurgulanmış olur. Dünyanın en gelişmiş ekonomilerinden olan Norveç'te bu oranlar; 17,18 (2002) ve 18,21 (2014)'dir (<http://apps.who.int>, 24/01/2018). En yüksek orana sahip İran'da bile oran Norveç'e

göre geridedir. Bölgenin tek gelişmiş ekonomisi olan İsrail’de ise oranın çok yüksek olmayışı dikkat çekmektedir.

4.3. DEMOGRAFİK YAPI

Orta Doğu tarih boyunca farklı medeniyetlerin geçiş yaptığı bir kavşak konumunda bulunmuştur. Bölgede yer bulmuş her kültür ve medeniyet belirli izler bırakmıştır. Bu nedenle demografik yapı anlamında da diğer alanlarda olduğu gibi çok çeşitliliğe sahiptir. Bölgedeki nüfusun büyük çoğunluğunu Araplar oluşturmaktadır. Arap olmayan sadece Türkiye, İsrail ve İran’dır. Arapların büyük çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte onlarda kendi arasında mezhep farklılığı yaşamaktadır. Bölgede bulunan diğer etnik gruplar; Türkler, İranlılar, İbraniler, Kürtler, Ermeniler ve Rumlardır. Dini bakımdan bölgede hâkim olan Müslümanlıktır ancak Musevi ve Hristiyanların oranı da azımsanacak derecede değildir. İsrail dışında tüm ülkelerde Müslümanların sayısı anlamında üstünlüğü söz konusudur. Hristiyan nüfus az olmakla birlikte Lübnan, Suriye ve Filistin ile küçük topluluklar halinde; Türkiye, Irak, İran ve Körfez ülkelerinde bulunmaktadır. Museviler ise İsrail’de çoğunluk göstermekte, Türkiye ve İran’da azınlık halinde yaşamaktadırlar (Dursun, 2005: 1248-1256).

Tablo 8: Orta Doğu Ülkelerinin Bazı Demografik Göstergeleri

Ülkeler	Nüfus	Nüfus yoğunluğu*	Kentsel nüfus %
Afganistan	33,736,494	52	26.70
Cezayir	39,871,528	17	70.73
Pakistan	189,380,513	246	38.76
Lübnan	5,851,479	572	87.79
Fas	34,803,322	49	60.20
Libya	6,234,955	4	78.55
Kuveyt	3,935,794	221	98.34
Mısır	93,778,172	94	43.14
Suudi Arabistan	31,557,144	15	83.13
Tunus	11,273,661	73	66.84
Türkiye	78,271,472	102	73.40
İsrail	8,064,036	373	92.3

BAE	9,154,302	109	85.54
Yemen	26,916,207	51	34.61
Bahreyn	1,371,855	1100	88.78
Filistin	4,422,143	735	75.25
İran	79,360,487	49	73.38
Irak	36,115,649	83	69.47
Sudan	38,647,803	16	33.81
Ürdün	9,159,302	104	83.68
Umman	4,199,810	14	77.64
Katar	2,481,539	214	99.24
Suriye	18,734,987	102	57.66

Kaynak: <http://www.sesric.org> , 12/02/2018

*Kilometre kare başına düşen kişi sayısı; veriler yuvarlanarak alınmıştır.

2015 yılı verileri kullanılmıştır.

Orta Doğu ülkelerinde demografik göstergelerine bakıldığında; Pakistan nüfusunun, kendisinden sonra en büyük nüfusa sahip olan Mısır nüfusunun iki katından daha büyük değere sahip olduğu görülecektir. Pakistan ve Mısır'dan sonra dikkat çeken diğer iki büyük nüfus İran ve Türkiye'ye aittir. Takip eden ülkelerde ise nüfus yarı yarıya daha düşük değerlere sahiptir. Bölgede en düşük nüfusa sahip ülkeler ise Katar ve Bahreyn'dir. Kilometre başına düşen kişi sayısı dikkate alınarak hesaplanan nüfus yoğunluklarında ise yine en düşük ve en yüksek değerler arasındaki büyük farklar dikkat çekmektedir. Düşük nüfusuna rağmen Bahreyn'de nüfus yoğunluğu 1100 kişi ile bölgede en yüksek değere sahiptir. En düşük nüfus yoğunluğu ise kilometre başına 4 kişi ile Libya'dadır. Kentsel nüfus oranları bir ülkenin ekonomik durumunu incelemede göz önüne alınabilecek değişkenler arasındadır diyebiliriz. Öyle ki daha önceki tablolar ile birlikte incelendiğinde en fakir ülkeler arasında yer alan Afganistan, Yemen ve Pakistan'da kentsel nüfus oranlarının çok düşük olduğu görülecektir. Tam tersine Bahreyn ve Katar'da ise neredeyse nüfusun tamamı kentlerde yaşamaktadır. Bahreyn ve Katar'dan sonra %90'ın üzerinde bir değere sahip olan tek ülke İsrail'dir.

4.4. ORTA DOĞU VE GELİŞMİŞLİK

Ekonomi denilince akla ilk gelen nicel kavramlar olsa da nitel kavramlar göz ardı edilemez. Devletler için büyüme kadar gelişme de önemli bir olgudur. Gelişme kavramı; bir ülkenin sosyal, kültürel, istihdam, eğitim, sağlık alanlarındaki değişiklikleri ve ekonomik büyümeyi ile ilgili değişkenleri kapsamaktadır. Yani aslında ekonomik büyüme gelişme kavramının altında yer almaktadır. Büyüme ve gelişme birbirini tamamlar niteliktedir. Ancak her büyük ekonomi gelişmişlik seviyesine ulaşamamıştır. Örneğin Çin yüksek büyüme oranları ve milli gelir seviyesine rağmen kendine gelişmiş ülkeler listesinde yer bulamamıştır.

Orta Doğu bölgesinin gelişmişliği hakkında genel bir izlenim oluşturabilmek için Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından hazırlanan rapordan elde edilen verilere Tablo 9'da yer verilmiştir.

Tablo 9: Orta Doğu Ülkelerinin Gelişmişlik Düzeyleri

Ülkeler	İnsani Gelişme Endeksi	Doğuştaki Yaşam Beklentisi	Beklenen Okullaşma Yılı	Sıralamadaki Yeri
Afganistan*****	0,479	60,7	10,1	169
Cezayir**	0,745	75	14,4	83
Pakistan***	0,550	66,4	8,1	147
Lübnan**	0,763	79,5	13,3	76
Fas***	0,647	74,3	12,1	123
Libya**	0,716	71,8	13,4	102
Kuveyt *	0,800	74,5	13,3	51
Mısır***	0,691	71,3	13,1	111
Suudi Arabistan*	0,874	74,4	16,1	38
Tunus**	0,725	75,0	14,6	97
Türkiye**	0,767	75,5	14,6	71
İsrail*	0,899	82,6	16	19
BAE*	0,840	77,1	13,3	42
Yemen*****	0,482	64,1	9,0	168
Bahreyn*	0,824	76,7	14,5	47

Filistin***	0,684	73,1	12,8	114
İran**	0,774	75,6	14,8	69
Irak***	0,649	69,6	10,1	121
Sudan****	0,490	63,7	7,2	165
Ürdün**	0,741	74,2	13,1	86
Umman**	0,796	77,0	13,7	52
Katar*	0,856	78,3	13,4	33
Suriye****	0,536	69,7	9,0	149

Kaynak: <http://hdr.undp.org>, 25/01/2018

2015 yılı verileri kullanılmıştır.

*Çok Yüksek İnsani Gelişme ** Yüksek İnsani Gelişme

Orta İnsani Gelişme * Düşük İnsani Gelişme

188 ülkenin değerlendirmeye alındığı insani gelişmişlik endeksi hesaplanmasında değer 1'e yaklaştıkça ülkenin gelişmişlik değeri de yükselmektedir. Buna göre bölgede yer alan ülkelerden yalnızca 4'ü çok yüksek insani gelişme endeksine sahiptir. Doğuşta yaşam beklentisi ile kastedilen ortalama yaşam süresidir. Endeks sıralamasında gelişmişlikte üstlerde yer alan İsrail ile en alt sıralarda yer alan Afganistan karşılaştırıldığında ortalama yaşam süresi arasında 22 yıllık büyük bir farkın olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca ülkelerin ekonomik durumları hakkında oluşturulan tablolar incelendiğinde büyük ve güçlü ekonomiye sahip ülkelerin gelişmişlik endeksinde de üst sıralarda yer aldığı görülmektedir. Aynı şekilde Sudan, Yemen, Afganistan gibi millî geliri düşük ülkeler sıralamada en alttadır. Endeksin hesaplanmasında baz alınan değerler eğitim, sağlık, eşitlik ile işgücü verimliliği, yoksulluk, istihdam oranı gibi ekonomik konulardır. Her büyük ekonominin gelişmişliği getireceği ya da küçük ekonomilerin gelişemeyeceğini söylemek yanlış olacaktır ancak gelişmişlik kavramını ekonomiden ayırmak da doğru değildir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: SEÇİLMİŞ ORTA DOĞU ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Bu bölümde öncelikle literatürde konu ile ilgili yapılan çalışmalara yer verilerek beşeri sermayenin teori ve uygulamadaki önemi vurgulanacaktır. Sonraki kısımlarda ise çalışmada kullanılan analiz yöntemi açıklanacak ve uygulama sonuçları raporlanacak ve bu sonuçlar yorumlanacaktır.

1. LİTERATÜR ÇALIŞMALARI

Bu kısımda öncelikle konuyla ilgili yapılmış çalışmalara değinilecek ve sonuçları özet bir biçimde aktarılmaya çalışılacaktır. Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini ele alan pek çok çalışma mevcuttur. Bunların bir kısmı doğrudan beşeri sermaye ve büyüme ilişkisi üzerine yoğunlaşmışken bir kısmı da teknolojik gelişme ve dışa açıklık gibi konular ile birlikte ele almıştır.

Beşeri sermaye kavramının gelişmesinde önemli katkıları olan Schultz ulusal çıktıdaki artışların sadece fiziksel sermaye artışından kaynaklanmadığını öne sürmüştür. Zira ulusal gelirdeki artış fiziksel sermaye ve toprak artışından daha yüksektir. Bu farklılığın sebebi de beşeri sermaye yatırımları ile açıklanabilir. Schultz'a göre eğitim ve sağlık harcaması gibi tüketim olarak adlandırılan pek çok şey aslında beşeri sermayeye yapılan yatırımlardır (Schultz, 1961).

Nelson ve Phelps (1966), beşeri yatırım, teknolojik genişleme ve ekonomik büyüme üzerinde durdukları çalışmasında eğitimin teknolojik gelişmeyi daha ileriye taşıdığını böylece ekonomik büyümeye katkısı olduğunu vurgulamışlardır. Eğitim; ekonomi veya teknolojik süreçlerde yaşanan değişikliğe adaptasyonu kolaylaştırmaktadır.

Hicks (1980) çalışmasında 83 gelişmekte olan ülkeye ait verileri kullanarak beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Analizde bağımsız değişken olarak okuma-yazma oranları ve doğuşta yaşam beklentisi; bağımlı değişken olarak ise kişi başına GSYH büyüme oranı tercih edilmiştir. Analize dâhil

olan bu gelişmekte olan ÷lkeler için 1960-1977 yılları arası veriler dikkate alınmıştır. Büyüme ve beşeri sermaye arasındaki ilişki öncelikle basit istatistiksel yöntemlerle araştırılmıştır. İkinci aşamada ise ÷lkelerin büyüme oranları arasındaki farklılıklara neden olabilecek diğer faktörlerin etkilerini de dikkate alan ve bu etkileri ortadan kaldıran çoklu regresyon analiz yöntemi kullanılmıştır. Tahmin sonuçlarına göre; ÷lkelerdeki gelişmişlik seviyesi arttıkça beşeri sermayenin büyüme olumlu etkisi de artacaktır.

Beşeri sermaye analizleri okulda veya evde eğitim yolu ile zamanla kazanılan yetenekler ve iş gücü piyasasındaki hareketlilik ile ilgilenmektedir. Ulusal düzeyde; beşeri sermaye fiziksel sermaye ile birlikte kullanıldığında bir üretim faktörü olarak görülebilir. Ayrıca beşeri sermaye ekonomik büyümenin hem koşulu hem de sonucudur (Mincer, 1981).

Lucas (1988) çalışmasında üç ayrı model oluşturarak beşeri sermayenin önemi üzerinde durmuştur. Öncelikle fiziksel sermaye birikimi ve teknolojik değişiklikler üzerine bir model oluşturmuştur ancak bu model daha önceki Neoklasik model anlayışında olduğu gibi beşeri sermayeyi içermemektedir. Lucas bu modeli tatmin edici bulmadığı için ikinci modelini kurmuştur. Bu model beşeri sermayenin içinde bulunduğu zamanda üretkenliği nasıl etkileyebileceği üzerine odaklanmıştır ve ÷lkeler veya küresel bazda oluşan gelir eşişsizliğini açıklamaya yöneliktir. Ancak bu model ile de gelir eşişsizliklerini açıklayabilecek sonuçlara ulaşamamış ve üçüncü bir model inşa etmiştir. Oluşturulan son model “uzmanlaşmış sermaye birikimi” dir. Burada önemli olan okuldaki eğitim kadar yaparak öğrenme ve beşeri sermayenin uzmanlaşmasıdır. Lucas bu üç model ile gerçeğe yakın bir yaklaşımda bulunamasa da işgücünün sahip olduğu bilgi ve becerinin önemine dikkat çekerek beşeri sermayeyi büyümenin motoru olarak belirtmiştir.

Romer (1990) çalışmasında büyüme değer katan ana unsurun nitelikli emek olduğu üzerinde durarak beşeri sermayenin önemine dikkat çekmiştir. Romer’e göre büyümenin asıl kaynağı bilgi ve beşeri sermayedir. Modeli araştırma, ara mallar ve nihai mallar olmak üzere üç sektörden oluşmaktadır. Araştırma sektörü üretimde beşeri sermaye ve bilgi stokunu, ara mallar sektörü herhangi bir zamanda nihai malların üretiminde kullanılmak üzere var olan ürünleri ve nihai mallar sektörü, emek, beşeri sermaye ve sermaye mallarını kullanmaktadır.

Becker vd., (1990) çalışmalarında ile modele beşeri sermayeyi de ekledikleri için Neo-klasik ve Malthusyan yaklaşımlardan ayrılırlar. Beşeri sermaye somutlaştığından beri bilgi, yetenek ve teknolojik gelişmelere bağlı ekonomik büyüme beşeri sermayeye bağlıdır.

Barro (1991) çalışmasında 98 ülkeye ait 1960-1985 yılları arasındaki verileri kullanarak büyüme, verimlilik ve yatırım ile ilgili bir uygulama ortaya koymuştur. Buna göre beşeri sermaye sabit tutulduğunda başlangıçtaki GSYH ile son yıllar arasındaki korelasyon olumsuzlaşmaktadır. Fakir ülkeler yüksek beşeri sermaye düzeyine sahip olduğunda zengin ülkeleri yakalama eğilimine sahiptirler. Bunun yanında yüksek beşeri sermayeye sahip ülkelerde doğurganlık oranı düşük, fiziki yatırım oranları yüksektir.

Mankiw vd., (1992), fiziksel sermayenin yer aldığı Solow büyüme modeline beşeri sermayeyi de ekleyerek modeli genişletmişlerdir. Solow büyüme modeline beşeri sermayenin de katılmasıyla ülkeler arasındaki kişi başına düşen gelir farklılıkları; eğitim, tasarruf ve nüfus artışındaki farklılıklarla açıklanabilir.

In ve Doucouliagos (1996) Amerika özel sektör büyüme rakamlarını kullanarak beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini Granger testi ile ölçmüşlerdir. Analiz sonucunda ekonomik büyüme ve beşeri sermaye arasında uzun dönemli güçlü bir ilişki olduğu sonucuna varmışlardır. Eğer yaratıcılığın gücü artırılırsa beşeri sermaye ve bilgi gücü üretim süreci ve gelişmede daha etkili olabilecektir (Meyer, 1999: 128).

Barro ve Lee (2000) çalışmalarında konu üzerinde daha önce yaptıkları çalışmalarına atıfta bulunarak beşeri sermaye konusunu daha geniş bir zaman aralığında incelemişlerdir. 1960-2000 yılları arasındaki yaş ve cinsiyete göre ayrıştırılmış okullaşma oranlarının bağımsız değişken olarak kullanıldığı analiz sonucunda beşeri sermayenin ekonomik gelişmede kritik bir role sahip olduğunu belirtmişlerdir.

Mulligan ve Sala-i Martin (2000) toplam beşeri sermayeyi ölçmek için yaptıkları çalışmalarında 1940-1990 dönemi için ABD'ye ait verileri kullanarak

indeksler oluşturmuşlardır. Bu indeksleri oluştururken tahmin hatalarını en aza indiren yeni bir metodolojiden yararlanmışlardır. İnceleme sonucunda oluşturulan her bir indeks sonucunun birbirinden farklı olduğu görülmüştür. Ulaşılan bir diğer sonuç ise ABD’de beşeri sermaye stokunun ortalama okullaşma süresinden 2 kat fazla büyüdüğüdür. Ancak mevcut büyüme modellerinin ampirik çalışması için ortalama eğitim yılının kullanılmasının yanıltıcı olabileceği sonucuna varılmıştır.

Barro (2001) beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemek üzere yaptığı çalışmada eğitim göstergelerini kullanarak modelini oluşturmuştur. Çalışmada 1965-1995 yılları arasındaki, 100 ülkeye ait okula katılma oranları kullanılmıştır. Değişkenlerin büyüme üzerindeki etkisi cinsiyet açısından farklılık göstermiştir. Buna göre; büyüme ile erkeklerin orta ve yükseköğretime katılma oranları arasında pozitif bir ilişki vardır. Kadınların okula katılma oranları ile büyüme arasındaki ilişki ise önemsenecek kadar yüksek oranlara sahip değildir. Bu da göstermektedir ki bazı ülkelerde kadınların eğitilmiş olması iş gücü piyasasına yeterli oranda katkı sağlayamamıştır.

Agiomirgianakis vd., (2002) beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ölçmek üzere panel veri analizinden yararlanmışlardır. 93 ülke verisinin yer aldığı analizde kullanılan bağımsız değişkenler eğitim göstergelerinden oluşmaktadır. Analiz sonucunda ekonomik büyüme ve eğitim arasında pozitif bir ilişki olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca eğitim kalitesinin de ekonomik büyümede önemli bir belirleyici olduğu vurgulanmıştır.

Narayan ve Smyth (2004) çalışmalarında Çin ekonomisinde ihracat, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki üzerinde durmuşlardır. Çalışmada 1960-1999 yılları arasındaki reel GSYH, reel ihracat ve beşeri sermaye indeksi verileri kullanılarak eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizleri uygulanmıştır. Analiz sonucunda; uzun dönemde, beşeri sermayeden ihracata doğru tek yönlü nedensellik, kısa dönemde ise, ihracat ve beşeri sermaye arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Beşeri sermayeden büyümeye doğru ise bir nedensellik bulunamamıştır.

Baldacci vd., (2004) beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ortaya konması için çalışmalarında gelişmekte olan 120 ülkeye ait, 1975-2000 yılları arasındaki veri setinden faydalanarak panel veri analizini kullanmışlardır. Bağımlı değişken olarak; kişi başına GSYH büyüme oranı, bağımsız değişken olarak eğitimi temsilen okula kayıt oranları ve sağlığı temsilen 5 yaş altındaki çocukların ölüm oranları kullanılmıştır. Dışa açıklık, mali denge ve enflasyon oranları ise kontrol değişkenleri olarak modele dâhil edilmiştir. Analiz sonucunda farklı yollardan da olsa hem eğitim hem de sağlık sermayesinin çıktı (GSYH) üzerine olumlu etkisi olduğuna ulaşılmıştır. OECD ülkelerinin verilerinden yararlanılarak yapılan başka bir panel veri analizi çalışmasında ekonomik büyüme ve beşeri sermaye arasında pozitif bir ilişki olduğu ortaya konmuştur (Middendorf, 2005).

Dzansi (2005), çalışmasında 35 yüksek gelirli, 49 düşük gelirli olmak üzere 84 ülkenin beşer yıllık (1960-2000 arası) verisini kullanarak beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. Kişi başına düşen GSYH, okullaşma oranları, fiziki sermaye yatırımları ve nüfus artış oranları modelde kullanılan değişkenlerdir. Havuzlanmış en küçük kareler yöntemi ile tahmin yapılmıştır ve bu tahmin sonucunda düşük ve yüksek gelirli ülkelerde beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerine olan etkisinin farklı olduğuna ulaşılmıştır. Buna göre yüksek gelirli ülkelerde beşeri sermaye gelir eşitsizliklerini açıklamakta önemli rol oynamaktadır. Düşük gelirli ülkelerde ise beşeri sermayenin ekonomik performans üzerindeki etkisi zayıftır.

Çakmak ve Gümüş 2005 yılında yaptıkları çalışmasında Türkiye’de beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini zaman serisi analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Modelde 1960-2002 yılları arasındaki; ilk, orta ve yüksek öğretimden mezun olanlara çeşitli ağırlıklar uygulanarak beşeri sermaye endeksi oluşturulmuştur. Analiz sonucunda Türkiye’de beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ve pozitif bir ilişki olduğu saptanmıştır. Ayrıca Türkiye’de beşeri sermayenin ekonomik büyümeye katkısının fiziki sermayeye göre daha düşük oranda olduğu vurgulanmıştır (Çakmak ve Gümüş, 2005).

Kar ve Ağır Türkiye’de beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemek için 1926-1994 yılları arasındaki verilerden faydalanarak eş-bütünleşme ve

nedensellik testi uygulamışlardır. Beşeri sermaye göstergesi olarak eğitim ve sağlık harcamalarının GSMH içindeki payları kullanılmıştır. Eşbütünleşme test sonuçları beşeri sermaye göstergeleri ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre ise eğitim harcamalarından büyümeye doğru ve büyümeden sağlık harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik bulunmaktadır (Kar ve Ağır, 2006).

Öz vd., (2008) çalışmalarında beşeri sermayenin bileşenleri olarak eğitim, sağlık ve işgücü piyasasına ilişkin göstergeleri ele alarak Türkiye ve AB üyelerinin bir karşılaştırmasını yapmışlardır. Analizin amacı tam üyelik müzakere sürecinde olan Türkiye'nin, gelişmişlik yolunda önemli adımlar atılmasını sağlayan beşeri sermaye açısından AB ülkeleri karşısındaki konumunu ortaya koymaktır. Karşılaştırmanın yapılması için kümeleme analizi kullanılmıştır. Analize eğitime ait 6, sağlığa ait 7 ve işgücü piyasasına ait 10 değişken dâhil edilmiştir. Analiz sonucunda Türkiye'de, eğitimin işgücü piyasasının taleplerini karşılayacak nitelikte bireyler yetiştirmesi ve sanayi-üniversite işbirliğinin sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Sağlık ve işgücü piyasasına yönelik reformların ise hızla sürdürülmesi gerektiği ve özellikle kadınların işgücüne katılıma yönelik programların yapılmasının önemi üzerinde durulmuştur.

Ljungberg ve Nilsson (2009) beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini geniş bir zaman aralığına yayarak incelemişlerdir. Analizde 1870-2000 yılı arası veriler kullanılmış, okula başlama yılı göz önüne alınarak bu aralık 1812 yılına kadar esnetilmiştir. Ljunberg ve Nilsson, 15-65 yaş arası nüfusa ait okullaşma oranlarından faydalanarak Granger testi uygulamışlardır. Analiz sonucuna göre İsveç'te, beşeri sermaye stokundaki değişiklikler 1970'deki yapısal krize kadar toplam verimliliği artırmıştır. Kriz sonrasında ise belli bir dönem beşeri sermayenin etkisi azalmıştır.

Tsai vd., (2010) gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklılıkları incelemek üzere yaptıkları çalışmalarında en küçük kareler yöntemini kullanmışlardır. 36 gelişmekte olan ülke 24 gelişmiş ülke verilerinin yer aldığı modelde bağımsız değişken olarak; kişi başına düşen milli gelir ve bağımsız değişken olarak çeşitli alanlardan mezun orta ve yükseköğretim yüzdeleri kullanılmıştır. Analiz sonucunda

ortaöğretim katsayısı gelişmekte olan ÷lkelerde önemli bir seviyede iken gelişmiş ÷lkelerde etkisi daha dūřüktür. Yükseköğretim katsayısı ise hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ÷lkelerde ekonomik büyümeye önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır.

Genç vd.,(2010) çalışmalarında Toda-Yamamoto nedensellik testi ile ihracat-büyüme, beşeri sermaye-ihracat ve beşeri sermaye-büyüme arasındaki ilişkileri araştırmışlardır. Çalışmada Türkiye’de 1980-2007 yılları arasındaki; KBDGSYH, toplam ihracat, genel ve mesleki liselerden mezun olan öğrenci sayıları ve brüt okullaşma oranları (ilkokul) verileri kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre; ihracata dayalı büyüme ve büyümeye dayalı ihracat hipotezleri desteklenmektedir. Beşeri sermaye değişkenleri ile büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi ise farklılık arz etmektedir. Öte yandan ihracattan her iki beşeri sermaye değişkenine doğru tek yönlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Demografik değişkenlerin ekonomik büyüme ile ilişkisini inceleyen Akintunde vd., (2013) 35 Sahra-altı Afrika ÷lkesine ait verileri kullanarak havuzlanmış en küçük kareler ve dinamik panel veri analizi uygulamışlardır. Çalışmanın bu ÷lkeler üzerine yoğunlaşmasının sebebi bölgedeki yüksek nüfus artış hızı ve düşük gelir seviyesidir. Analizde 1970-2005 yılları arasına ait 5’er yıllık ortalama veriler dikkate alınmıştır. Bağımsız değişken olarak doğum oranları ve doğuşta yaşam beklentisi, yatırım ve okullaşma (ortaöğretim) oranları tercih edilmiştir. Analiz sonucunda doğuşta yaşam beklentisi ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu ortaya konurken doğum oranları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki negatif yönlüdür. Bu negatif yönlü ilişkinin sebebi yüksek doğum oranının fiziksel ve sosyal altyapı üzerinde baskı oluşturmasıdır. Daha iyi bir eğitim ve sağlık hizmeti, konut edinme gibi ihtiyaçlar bu ÷lkelerde kiři başına dūřen gelirin dūřüklüğü sebebiyle tam anlamıyla karşılanamamaktadır.

Olimpia’a göre ekonomik büyüme ve beşeri sermaye bileşenleri arasında pozitif ve güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Beşeri sermayenin ekonomik büyümeyi etkilediği kadar ekonomik büyüme de eğitim ve sağlık değişkenlerini etkilemektedir. Ayrıca eğitim ve sağlık kendi arasında da ilişkilidir (Olimpia, 2013: 726).

Arabi ve Abdalla (2013), Sudan’da ekonomik büyüme ve beşeri sermaye ilişkisini araştırmak için yaptıkları çalışmada 1982-2009 yılları arasındaki verileri kullanmışlardır. Modelde kullanılan değişkenler, okullaşma oranı, eğitim ve sağlık yatırımları, toplam verimlilik, doğrudan yabancı yatırımlar ve insani gelişme endeksidir. Üç aşamalı en küçük kareler tekniğine dayanan çalışma sonuçlarına göre eğitimin kalitesi ekonomik büyümede önemli bir belirleyicidir ve yine sağlık göstergelerinin iyileşmesi ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Toplam faktör verimliliği ile temsil edilen teknolojinin ise ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Beklenenin aksine bir etkinin saptanması ülkedeki teknoloji seviyesinin geri kalmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Koç, 2013 yılında yaptığı çalışmasında ekonomik büyüme ve beşeri sermaye arasındaki ilişkiyi test etmek için yatay kesit analizinden yararlanmıştır. Çalışmada 2012 yılı baz alınarak 27 Avrupa ülkesine ait; büyüme düzeyi, doğuştan yaşam beklentisi ve beklenen ve ortalama okullaşma yılı verileri kullanılmıştır. Modelde büyüme düzeyini göstermek üzere alınan değişken kişi başına düşen milli gelir ile bağımsız değişkenler arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu ortaya konmuştur. Beşeri sermayede yaşanan olumlu bir gelişmenin büyüme üzerine pozitif bir katkısı bulunmaktadır sonucuna ulaşılmıştır (Koç, 2013).

Avrupa ülkelerinin 2000-2010 yılı verilerini kullanarak Bayesian analizi yapan Cuaresma vd., (2015) çalışmalarında beşeri sermayenin gelirin büyümesinde önemli bir itici güç olduğunu vurgulamışlardır. Pelinescu (2015), panel veri metodolojisini kullanarak beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmıştır. 2000-2012 yılları arası dönemi kapsayan AB ülkelerine ait verileri kullanmıştır. Bağımlı değişken olarak kişi başına düşen GSYH, bağımsız değişken olarak; eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı, istihdam edilenlerin sayısı (ikincil öğretim), ihracat ve patent sayıları modelde yer almıştır. Genel saptamaların tersine eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki saptanmıştır bunun nedeni ise ülkelerin heterojen bir yapıya sahip olması ile açıklanabilmektedir. Diğer açıklayıcı değişkenler ile ekonomik büyüme arasında ise pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bilen ve Zhumabekova çalışmasında geçiş ekonomisindeki dört Orta Asya ülkesi (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan) verilerini kullanarak beşeri sermayenin ekonomik büyümedeki rolünü incelemişlerdir. Analizde 1991-2014 yılları arası döneme ait eğitim, sağlık, büyüme ve beşeri sermaye potansiyeli verileri dikkate alınmıştır. Bağımsız değişken olarak büyümeyi temsilen GSYH, bağımsız değişken olarak; eğitim ve sağlık harcamalarının GSYH'daki oranı ve beşeri sermaye düzeyini temsilen insani kalkınma endeksi kullanılmıştır. İnceleme sonucunda beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ve güçlü bir ilişki olduğu ortaya konmuştur (Bilen ve Zhumabekova, 2016).

Topallı (2017), çalışmasında Türkiye'de 1960-2012 dönemi verilerini kullanarak beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmıştır. Kişi başına GSYH, yükseköğretim mezun sayısı ve mesleki ve teknik eğitim kurumlarından mezun sayısı kullanılarak oluşturulan model, Johansen eşbütünleşme, VECM modeli ve Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanarak incelenmiştir. Analiz sonucunda; mesleki ve teknik eğitim kurumlarından mezun sayısından kişi başına GSYH'ye doğru, GSYH'den yükseköğretim mezunlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Şahin (2018), çalışmasında 11 geçiş ekonomisine (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Moldova, Özbekistan, Ukrayna, Tacikistan) ait 1995-2014 yılları arasındaki verileri kullanarak beşeri sermaye, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Modelde bağımlı değişken olarak kişi başına GSYH, bağımsız değişken olarak; ihracat ve ithalat toplamalarının GSYH'deki payı ve sağlık harcamalarının GSYH içindeki payı kullanılmıştır. Panel Granger nedensellik testinden elde edilen sonuçlara göre söz konusu ekonomilerde İçsel Büyüme Teorilerini destekleyen bulgulara ulaşılmıştır. Ticari açıklık ve beşeri sermaye ekonomik büyümenin önemli unsurlarıdır. Beşeri sermaye toplam faktör verimliliğini artırmanın yanı sıra fiziksel sermayenin daha etkin kullanılmasını sağlamaktadır. Ayrıca nitelikli işgücü ihraç malları üretiminde yoğun bir şekilde istihdam edildiğinde rekabet avantajını artırarak ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir.

Tablo 10: Literatürdeki Çalışmalar				
Kaynak	Değişkenler	Örneklem	Yöntem	Bulgular
Hicks (1980)	-KBGSYH büyüme oranı -Okuma-yazma oranları -Doğuştaki yaşam beklentisi	83 gelişmekte olan ülke (1960-1977)	-Çoklu Regresyon Analizi	Gelişmişlik seviyesi arttıkça beşeri sermayenin büyümeye olumlu etkisi de artacaktır.
Narayan ve Smyth (2004)	-Reel GSYH -Reel ihracat -Beşeri sermaye indeksi	Çin (1960-1999)	-Eşbütünleşme - Granger Nedensellik	Uzun dönemde, beşeri sermayeden ihracata doğru tek yönlü nedensellik, kısa dönemde ise, ihracat ve beşeri sermaye arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Baldacci vd., (2004)	-KBGSYH büyüme oranı - Okula kayıt oranları -5 yaş altındaki çocukların ölüm oranları -Dışa açıklık, mali denge ve enflasyon oranları	Gelişmekte olan 120 ülke (1975-2000)	-Panel Veri Analizi	Hem eğitim hem de sağlık sermayesinin çıktı (GSYH) üzerine olumlu etkisi vardır.
Dzansi (2005)	-KBGSYH - Okullaşma oranları -Fiziki sermaye yatırımları -Nüfus artış oranları	35 yüksek gelirli, 49 düşük gelirli (1960-2000)	-Havuzlanmış En Küçük Kareler Yöntemi	Yüksek gelirli ülkelerde beşeri sermaye gelir eşitsizliklerini açıklamakta önemli rol oynarken, düşük gelirli ülkelerde beşeri sermayenin ekonomik performans üzerindeki etkisi zayıftır.
Tsai vd., (2010)	-Kişi Başına Düşen Milli Gelir -Çeşitli Alanlardan Mezun Orta ve Yükseköğretim Yüzdeleri	36 gelişmekte olan ülke, 24 gelişmiş ülke (1980-2006)	-Havuzlanmış En Küçük Kareler Yöntemi - Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	Ortaöğretim katsayısı gelişmekte olan ülkelerde önemli bir seviyede iken gelişmiş ülkelerde etkisi daha düşüktür. Yükseköğretim katsayısı ise hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümeye önemli

				ölçüde katkıda bulunmaktadır.
Genç vd.,(2010)	-KBDGSYH -toplam ihracat - Genel ve mesleki liselerden mezun olan öğrenci sayıları -Brüt okullaşma oranları (ilkokul)	Türkiye (1980-2007)	-Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	İhracata dayalı büyüme ve büyümeye dayalı ihracat hipotezleri desteklenmektedir. Ayrıca ihracattan her iki beşeri sermaye değişkenine doğru tek yönlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Akintunde vd., (2013)	-Reel GSYH -Doğum oranları -Doğuşta yaşam beklentisi -Yatırım oranları -Okullaşma oranı	35 Sahra-altı Afrika ülkesi (1970-2005)	-Havuzlanmış En Küçük Kareler -Dinamik Panel Veri Analizi	Bölge ülkelerinin büyümesini ön koşulu yüksek ölüm ve doğum oranlarının düşürülmesidir.
Arabi ve Abdalla (2013)	-Reel GSYH -Okullaşma oranı -Eğitim ve sağlık yatırımları -Toplam verimlilik -Doğrudan yabancı yatırımlar -İnsani gelişme endeksi	Sudan (1982-2009)	-Üç Aşamalı En Küçük Kareler Yöntemi	Eğitimin kalitesi ekonomik büyümede önemli bir belirleyicidir ve sağlık göstergelerinin iyileşmesi ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki oluşturmaktadır.
Koç (2013)	-Kişi başına düşen milli gelir -Doğuşta yaşam beklentisi -Ortalama ve beklenen okullaşma yılı	27 Avrupa Ülkesi (2012)	-Yatay Kesit Analizi	Beşeri sermayede yaşanan olumlu bir gelişme büyüme üzerine pozitif etki edecektir.
Pelinescu (2015)	-KBDGSYH -Eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı, -İstihdam edilenlerin sayısı -İhracat ve patent sayıları	AB Ülkeleri (2000-2012)	-Panel Veri Analizi	Genel saptamaların tersine eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki saptanmıştır. Diğer açıklayıcı değişkenler ile ekonomik büyüme arasında ise pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmalar genel olarak değerlendirilecek olursa; beşeri sermayeyi temsilen daha çok eğitim ve sağlık göstergelerinden faydalanılmıştır. Ekonomik büyümeyi

temsilen ise çoğunlukla KBDGSYH tercih edilmiştir. Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi ve beşeri sermayenin büyümeye olan etkisinin araştırıldığı bu çalışmalarda aralarında pozitif bir ilişki olduğu ve beşeri sermayenin büyümeye etkisinin olumlu yönde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bu çalışmalar ile ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarının nedenleri de ortaya konmaya çalışılmıştır. Buna göre gelişmişlikte geri kalmış ülkelerde beşeri sermayenin etkisi gelişmiş ülkelere oranla daha düşüktür.

2. ÇALIŞMADA KULLANILACAK YÖNTEM

Bu kısımda çalışmada kullanılacak yöntem uygulanmadan önce yöntem ve modelde kullanılacak değişkenler hakkında bilgi verilecektir.

2.1. PANEL VERİ ANALİZİ YÖNTEMİ

Zaman serisi ve yatay kesit serilerini bir araya getirerek inceleme yapmaya olanak sağlayan analiz tekniği panel veri analizi yöntemidir. Panel veri seti aynı örnek içerisinde çoklu gözlem elde edilmesini sağlayan bireysel verilerin zamana yayılmış şeklini sunar (Hsiao, 2014: 1). Zaman serisi ve yatay kesit verilerini birleşiminden oluşan panel veriler daha zengin bir tanımlama gücüne sahiptir ve ekonomistlere parametrelerin tahmininde daha dikkatli düşüncelerini sağlar (Arellano ve Honore, 2001: 3232). Çalışmamızda da elde edilen veri setine uygun olması ve daha tutarlı sonuçlar elde etmek adına panel veri analizi yöntemi tercih edilmiştir.

2.1.1. Modelin Gösterimi

Genel olarak bir panel veri modeli aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir;

$$Y_{it} = \beta_1 + \beta_2 X_{2it} + U_{it} \quad (8)$$

Modelde Y açıklanan değişken X açıklayıcı değişken ve U hata terimini ifade etmektedir. “i” (i=1,2,...N) indisi yatay kesit verilerinin N birimde sonlandığını, “t” indisi (t=1,2...T) zaman boyutunun T birimde sonlandığını göstermektedir. Yani i ülke, firma gibi gözlem birimlerini, t zamanı ifade etmektedir. (Tüzüntürk, 2007: 3).

k değişkenli bir modelin gösterimi ise;

$$Y_{it} = \beta_{1it} + \beta_{2it} X_{2it} \dots + \beta_{kit} X_{kit} + U_{it} \quad (9)$$

şeklindedir. Modelde i yatay kesit, t zaman birimini gösterirken k modelin kaç değişkene sahip olduğunu gösterir. Hata terimi U sıfır ortalama ve sabit varyansa sahiptir.

2.1.2. Panel Veri Analizinin Avantajları

Hem zaman serisi hem de yatay kesiti içinde barındıran panel veri analizinin üstün yönleri mevcuttur. Baltagi (2005) çalışmasında bu avantajları şöyle sıralamıştır:

-Heterojenliği kontrol edebilmeyi sağlar. Panel veri analizi, zaman serisi ve yatay kesitin aksine birey, firma ve ülkelerin sahip olduğu heterojenliği de hesaba katarak analizin gerçekleşmesini sağlar.

- Daha geniş bir veri seti ile çalışmaya olanak sağlar. Böylece daha güvenilir parametre tahminlerine ulaşılır.

-Panel veri dinamik uyarlamaların yatay kesite göre daha iyi incelenmesine izin verir.

-Yatay kesit ve zaman serilerinde kolayca algılanabilir olmayan etkileri daha iyi tanımlar ve ölçülebilir.

-Karışık davranışsal modellerin oluşturulması ve test edilmesine izin verir.

-Mikro panel veri; makro seviyede ölçülmüş benzer değişkenlerden daha kesin ölçüm sağlayacak birey, firma ve hane halkı verisini toplar.

Hsiao ise panel veri analizinin avantajlarını 6 ayrı başlık altında incelemiştir:

-Serbestlik derecesini artırır ve çoklu doğrusal bağlantı sorunlarını azaltır.

-Daha gerçekçi davranışsal modeller kurar ve rekabetçi ekonomi hipotezlerini ayırır.

-Tahmin hatalarını azaltır.

- Mikro ilişkiler hakkında daha kesin tahminlerde bulunur.

-Uygun veri seviyeleri hakkında bilgi sağlar.

-Yatay kesit ve zaman serisine ait tahminsel istatistik verilerini sadeleştirir (Hsiao, 2014: 464).

2.1.3. Panel Veri Analizi Dezavantajları

Panel veri analizinin üstün yönleri olduğu kadar uygulama esnası ve hazırlığında problem oluşturabilecek olumsuz yanları da mevcuttur. Bunlar;

- Veri toplama, planlama ve yönetme konusunda yaşanan zorluklar; ilgili gözlemin belirlenememesi, gözlemci tarafından yapılan cevapları birleştirme hataları ve cevapların doğru hatırlanamaması gibi olumsuzluklar,

- Ölçüm hataları; veri toplarken açık olmayan soru tipleri, gözlemcinin gözlem üzerindeki etkisi ve cevapların hatalı kaydedilmesi ile oluşan sorunlar,

-Seçim problemleri; anket ile veri toplama yönteminde gözlemlere ulaşamama, katılımcının soruyu cevapsız bırakması veya veri toplama maliyetinin yüksek olması nedeniyle oluşan sorunlar ve

- Kısa zaman serisi; panel veri modellerinin daha çok gözlem içermesi sebebiyle gözlemlere ait uzun süreli verilerin elde edilememesi ile ortaya çıkan problemlerdir (Baltagi, 2005: 7-8),

-Yatay kesit veya zaman serisi ile yapılacak analizden daha karmaşık işlemler gerektirir (Güriş vd., 2017: 6).

3. PANEL VERİ ANALİZİ REGRESYON TAHMİN YÖNTEMLERİ

Panel veri analizinde önemli iki tahmin yöntemi mevcuttur; sabit etkiler modeli ve rassal etkiler modeli. Bu iki modelin avantajı zamanla değişim göstermeyen, ihmal edilen değişkenleri kontrol edebilmeleridir (Mundlak, akt. Bollen ve Brand, 2010: 2).

Rassal etkiler modeli ihmal edilen, zamanla değişim göstermeyen değişkenler ile zaman bağımlı eş değişkenler arasında ilişki olmadığını varsayarken sabit etkiler modeli bu değişkenlerin ilişkili olmasına izin vermektedir (Mundlak, akt. Bollen ve Brand, 2010: 2). Yani sabit etkiler modeli ile olaylar arasında farklılık gösteren fakat zamana göre sabit olan ihmal edilmiş değişkenler kontrol edilebilir.

Sabit etkiler ve rassal etkiler modelinden hangisinin daha uygun olacağı konusuna değinen Greene (2011: 419)'e göre;

İhmal edilen değişkenler ile açıklayıcı değişkenler arasında ilişki olmadığı düşünülüyorsa rassal etkiler modeli daha uygundur. Böylece model daha sapmasız tahminler sağlayacak ve standart hata en düşük değerde olacaktır. Ancak ihmal edilen değişkenler varsa ve modeldeki değişkenler ile ilişkili ise sabit etkiler modeli ihmal edilen değişkenler üzerinde daha anlamlı kontrol sağlayacaktır. Ayrıca denekler zamanla çok az değişiyor veya hiç değişmiyorsa sabit etkiler modeli iyi sonuçlar çıkarmayabilir.

3.1. SABİT ETKİLER MODELİ

Panel veri analizi ile yapılan çalışmalarda birimler arası farklılıklar ya da birimler arası ve zaman içinde meydana gelen değişiklikleri modele dâhil etmek mümkündür. Bu; var olan değişimin regresyon modelinin katsayılarının bazılarında veya tümünde değişime yol açtığı varsayımı ile gerçekleşir. Katsayının birim veya birim ile zamana göre değiştiğini varsayan modeller **sabit etkili modellerdir** (Pazarlıoğlu ve Gürler, 2007: 37-38). Sabit etkiler modelinde her firma için sabitin değişmesi isteniyorsa mutlaka yapay değişken kullanılmalıdır ki model yapay değişkenli model olarak da adlandırılmaktadır (Kutlar, 2017: 16). N birim şeklinde

gözlem belirlenmiş ve sonuçlar bu gözlemlerin davranışları ile kısıtlanmış ise sabit etkiler modelini kullanmak uygundur (Baltagi, 2005: 12).

Sabit etkiler modelinin genel gösterimi;

$$Y_{it} = \beta_{1i} + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + v_{it} \quad (10)$$

şeklindedir. Burada sabit her bir birim için farklı olduğundan i indisi ile gösterilmektedir. Modelde her birime ait sabit farklı ve zamana göre değişmemektedir. Sabitin zaman boyunca değişmesi isteniyorsa değişkene t değeri eklenmelidir (β_{1it}) (Kutlar, 2017: 16).

Sabit etkiler tek yönlü ve çift yönlü etkiler olarak modellenenmektedir. Çift yönlü etkiler modellemesinde model parametrelerinin hem zaman hem de kesit boyunca değiştiği varsayılırken tek yönlü etki modellemesinde parametrelerin ya kesit boyunca ya da zaman boyunca değiştiği varsayılmaktadır (Nargeleçekenler, 2011: 168).

Tek yönlü sabit etkiler modeli Denklem 11 ve 12'deki gibi ifade edilebilir;

$$Y_{it} = \alpha + \beta X_{it} + \mu_i + \varepsilon_{it} \quad i=1\dots N, t=1\dots T \quad (11)$$

Denklem 11'de α ortak kesme parametresi ve μ_i birim etkisini göstermektedir. $\sum_{i=1}^N \mu_i = 0$ kısıtı, tam çoklu doğrusal bağlantı ve kukla değişken tuzağından kaçınmak için bulunmaktadır (Baltagi, 2005: 15).

$$Y_{it} = \alpha + \beta X_{it} + \mu_t + \varepsilon_{it} \quad i=1\dots N, t=1\dots T \quad (12)$$

Denklem 12'de ise yine α ortak kesme parametresi ve μ_t birim etkisini göstermektedir. $\sum_{t=1}^N \mu_t = 0$ kısıtı ise tam çoklu doğrusal bağlantı ve kukla değişken tuzağından kaçınmak için bulunmaktadır. Hem zaman hem de kesit etkilerinin bulunduğunu ifade eden çift yönlü sabit etkiler modeli ise Denklem 13'teki gibi ifade edilmektedir.

$$Y_{it} = \alpha + \beta X_{it} + \mu_i + \mu_t + \varepsilon_{it} \quad i=1\dots N, t=1\dots T \quad (13)$$

Sabit etkilerde kesit ve/ veya zaman etkisi F testi yardımıyla incelenmektedir. F testi Havuzlanmış En Küçük Kareler¹ yöntemine karşılık tek yönlü sabit etki ve çift yönlü sabit etkiyi test etmektedir.

F testi bağlamında oluşturulan hipotezler Denklem 14 ve Denklem 16'da yer almaktadır.

Kesit etkisini test etmek üzere;

$$H_0 : \mu_1 = \mu_2 = \dots \mu_N = 0 \quad (14)$$

$$H_1 : \mu_1 \neq \mu_2 \neq \dots \mu_N \neq 0$$

Burada oluşturulan H_0 hipotezi yatay kesit etkilerinin olmadığını ifade etmektedir ve F istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$F(N-1, NT-N-K) = \frac{(R_{FE}^2 - R_{OLS}^2)/(N-1)}{(1-R_{FE}^2)/(NT-N-K)} \quad (15)$$

Formülde R_{FE}^2 , havuzlanmış en küçük kareler (OLS)'in belirlenim katsayısı iken R_{OLS}^2 tek yönlü sabit etkiler modelinin belirlenim katsayısıdır. Hesaplama sonucunda elde edilen F istatistiği serbestlik derecesine göre tablo değeri ile karşılaştırılır. Hesaplanan değer tablo değerinden büyükse boş hipotez reddedilir. Yani modelde yatay kesit etkisi vardır sonucuna ulaşılır.

Zaman etkisini test etmek üzere;

$$H_0 : \mu_1 = \mu_2 = \dots \mu_T = 0 \quad (16)$$

$$H_1 : \mu_1 \neq \mu_2 \neq \dots \mu_T \neq 0$$

---

¹ Sabit katsayılar modeli olarak da adlandırılmaktadır. Modelin sabit eğim ve sabit eksene sahip olması anlamında kullanılmaktadır (Bal ve Özdemir, 2017: 91).

hipotezleri kurulur. H_0 hipotezi zaman etkisinin olmadığını ifade etmektedir ve F istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$F(N-1, NT-N-K) = \frac{(R_{FE}^2 - R_{OLS}^2)/(N-1)}{(1-R_{FE}^2)/(NT-N-K)} \quad (17)$$

Formülde R_{FE}^2 , havuzlanmış en küçük kareler (OLS)'in belirlenim katsayısı iken R_{OLS}^2 tek yönlü sabit etkiler modelinin belirlenim katsayısıdır. Hesaplama sonucunda elde edilen F istatistiği serbestlik derecesine göre tablo değeri ile karşılaştırılır. Hesaplanan değer tablo değerinden büyükse boş hipotez reddedilir. Yani modelde zaman etkisi vardır sonucuna ulaşılır.

F istatistiği her iki etki içinde istatistiksel olarak anlamlı ise Denklem 13'te verilen çift yönlü sabit etkiler tahmin edilerek F testi uygulanır. Yine hesaplanan F istatistiği tablo değerinden büyük ise boş hipotez reddedilir ve çift yönlü sabit etkilerin geçerli olduğu sonucuna ulaşılır. Yani modelde hem zaman hem de kesit etkileri söz konusudur (Nargeleçekenler, 2011: 169). Eğer hipotez reddedilemezse tüm parametrelerin ortak sayıldığı OLS yöntemi ile tahmin yapmak tutarlı olacaktır.

3.2. RASSAL ETKİLER MODELİ

Birimler veya birimler ve zamana göre meydana gelen değişikliklerin modele hata teriminin bir bileşeni olarak dâhil edildiği modeller ise **rassal etkiler modeli** olarak adlandırılmaktadır (Pazarlıoğlu ve Gürler, 2007: 38). Sabit etkiler modelinde pek çok parametre mevcuttur ve serbestlik derecesinde kayıplar yaşanabilmektedir. Bu kaybın önlenmesi için değişiklikleri modele hata teriminin bir bileşeni olarak katabilen rassal etkiler modeli kullanılmaktadır. Büyük bir nüfustan rastgele bireyler seçilerek gözlem oluşturuluyor ise rassal etkiler modeli uygundur (Baltagi, 2005: 14).

Rassal etkiler modelinin genel gösterimi;

$$Y_{it} = \beta_{1i} + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + e_i + v_{it} \quad (18)$$

şeklindedir. Denklemde β_{1i} değişkeni β_1 ortalamaya sahip rassal bir değişken ve her birim için sabit değişkeni;

$$\beta_{1i} = \beta_1 + e_i, i= 1, 2, \dots, N \quad (19)$$

şeklindedir. e rassal hata terimini ifade etmekte olup sıfır ortalama ve sabit varyansa sahiptir. Modeli daha kısa şekilde ifade edecek olursak;

$$Y_{it} = \beta_{1i} + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + v_{it} \quad (20)$$

$$v_{it} = e_i + u_{it} \quad (21)$$

şeklinde gösterilebilir. Model birden fazla hata terimi içeren v_i değişkeninden dolayı rassal etkiler adımı almaktadır (Kutlar, 2017: 20-21).

3.3. HAUSMAN TESTİ

Modelde X değişkenleri zamanla çok fazla değişkenlik göstermiyor veya hiç değişmiyorsa sabit etkiler ve ilk farklar modelleri hatalı tahmin sonuçlarına neden olabilir. Bu durumda parametreler üzerinde daha doğru tahminler yapmak için rassal etkiler modelini kullanmak gerekebilir (Wooldridge, 2001: 286). Bazı çalışmalarda bu iki tahminci arasındaki fark görmezden gelinerek direkt sabit etkiler tahmini raporlanmaktadır (Baltagi, 2013: 79). Sabit etkiler model tahmincisi ile rassal etkiler model tahmincisi arasında hangisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu incelemek için kullanılan testlerden biri Hausman test istatistiğidir. Hausman test istatistiği ile açıklayıcı değişkenler ile hata terimi arasında ilişki olup olmadığı ölçülerek hangi modelin kullanılmasının daha uygun olacağına karar verilir.

Hausman testinde;

$$H_0 = E(\varepsilon_i | X_{it}) = 0 \quad (22)$$

$$H_1 = E(\varepsilon_i | X_{it}) \neq 0$$

şeklinde hipotez oluşturulur. Hausman test istatistiği “rassal etkiler tahmincisi doğrudur” hipotezi altında k serbestlik dereceli X^2 dağılımını göstermektedir. H_0 'ın reddedilememesi durumunda rassal etkiler modelinin uygun olduğu sonucuna varılır. Gerçekleşmesi durumunda yani H_0 reddedilirse, rassal etkili modelin hata terimleri bileşenleri ile bağımsız değişkenlerin ilişkisiz olduğu kararına varılacaktır. Bu

durumda sabit etkiler modeli kullanılacaktır (Pazarlıoğlu ve Gürler, 2007: 508). Ancak yine de H_0 'ın reddedilmesini sabit etkiler tahmincisi geçerlidir veya reddedilmemesini rassal etkiler tahmincisi geçerlidir diye yorumlamamak gerekir (Baltagi, 2013: 79). Zira konunun başında da belirtildiği gibi bu test ile hangi tahmincinin daha tutarlı sonuçlar vereceğini ortaya koyabiliriz.

4. ÇALIşMADA KULLANILACAK DEĞIşKENLER VE VERİLER

Çalışmada oluşturulacak modellerde beş bağımsız değişken tercih edilmiştir. Bunlar; ortalama okullaşma yılı, doğuşta yaşam beklentisi (ortalama yaşam süresi), sabit sermaye oluşumu, toplam eğitim harcamaları ve toplam işgücü verileridir. Ekonomik büyümeyi ifade etmek üzere ise kişi başına düşen GSYH bağımlı değişken olarak modele dâhil edilmiştir.

Çalışmalarda genel olarak verilerin tek bir kaynaktan elde edilmesi amaçlanmaktadır. Ancak alışmamızda değişkenlerin tam mevcudiyetini sağlamak ve ulaşılabilir en geniş veri setini oluşturmak için farklı kaynaklara başvurulmuştur. Beş değişkene (doğuşta yaşam beklentisi, kişi başına GSYH, sabit sermaye oluşumu toplam eğitim harcamaları ve toplam işgücü) ait veriler Dünya Bankası veri tabanından elde edilirken; ortalama okullaşma yılına ait veriler insani gelişme endeksi değerlerinin yer aldığı Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı sitesinden alınmıştır.

Tablo 11: Değişkenlerin Tanımlanması

Kişi başına düşen GSYH (lkgb)	KBDGSYH, satın alma gücü paritesine dayanmaktadır. Satın alma gücü paritesi oranları kullanılarak gayri safi yurtiçi hâsıla uluslararası dolara çevrilmiştir. Veriler 2011 sabit fiyatları baz alınarak hesaplanmıştır.
İşgücü (lisg)	İşgücü, belirli bir süre zarfında mal ve hizmet üretimi için emek sağlayan 15 yaş ve üstü nüfusu içermektedir. Hlihazırda alışan ve işsiz olan, ancak iş arayan ve aynı zamanda ilk kez iş arayan insanları kapsamaktadır.
Brüt sermaye oluşumu (bso)	Gayri safi sabit yurtiçi yatırımları olarak da ifade edilen brüt sermaye oluşumu, arsa, tesis, makine ve donanım alımlarını;

	okul, hastane, ofis, özel konut ve ticari endüstriyel binalar dâhil olmak üzere yolların, demiryollarının ve benzerlerinin inşasını kapsamaktadır.
Ortalama okullaşma yılı (ooy)²	25 yaş ve üstü insanlar tarafından alınan ortalama eğitim yılı sayısını ifade etmektedir. Her seviyenin resmi sürelerini kullanıp eğitim seviyelerinden dönüştürülerek elde edilmektedir.
Eğitim harcamaları (lehar)	Eğitim harcamaları, ücret ve maaşlar dâhil olmak üzere eğitimdeki mevcut bina ve donanım (sermaye yatırımları dışında) yatırımlarını kapsamaktadır.
Doğuşta yaşam beklentisi (dyb)	Ortalama ömür, yeni doğan bir bebeğin doğumu sırasında geçerli olan ölüm oranı kendi hayatı boyunca da aynı kaldığı sürece yaşayacağı yıl sayısını gösterir.

4.1. ANALİZDE YER ALAN ÜLKE GRUBU

İkinci bölümde üzerinde durulan 23 Orta Doğu ülkesinden 12 tanesi analize dâhil edilecektir. Bunun nedeni 10 ülkede verilerin bütününe ulaşamadığından, bir ülkede ise diğer ülke grubundan farklı bir gelişmişlik seviyesine sahip olduğundan kaynaklanmaktadır.

Tablo 12: Analizde Yer Alan Ülkeler

Cezayir	Bahreyn	Mısır
İran	Ürdün	Fas
Pakistan	Suudi Arabistan	Sudan
Türkiye	Tunus	Yemen

Analizde yer alacak ülke grubunun hepsi gelişmekte olan ülke konumundadır. İsrail ise verilerinin tamamına ulaşılmasına rağmen gelişmiş ülkeler arasında yer almaktadır. Sonuçların değerlendirilmesi noktasında bir bütünlük sağlanabilmesi açısından İsrail analize dâhil edilmemiştir.

² Tanımda Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı veri tabanından faydalanılmıştır.

4.2. ANALİZDE KULLANILACAK MODELLER

Çalışmada beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemek üzere 3 model kurulmuştur. Modellerde bağımlı değişken olarak yer alan KBDGSYH, bağımsız değişken olarak yer alan toplam işgücü ve toplam eğitim harcamaları sayısal büyüklük olduğundan logaritmaları alınmıştır.

Tablo 13: Modelde Yer Alan Değişkenler

	lkg	lisg	gfc	dyb	ooy	lehar
Model 1	+	+	+	+	+	+
Model 2	+	+	+	+	+	-
Model 3	+	+	+	+	-	+

Oluşturulan modeller Denklem 23, Denklem 24 ve Denklem 25’de olduğu gibidir. Model 1’de tüm değişkenlere yer verilmiştir. Model 2 ve Model 3’te ise eğitim göstergesi olarak modele dâhil edilen sırasıyla eğitim harcamaları ve ortalama okullaşma yılı model dışında bırakılarak tahmin yapılmıştır.

$$\text{Model 1: } lkg_{it} = \beta_1 + \beta_2 lisg_{it} + \beta_3 gfc_{it} + \beta_4 dyb_{it} + \beta_5 ooy_{it} + \beta_6 lehar_{it} + U_{it} \quad (23)$$

$$\text{Model 2: } lkg_{it} = \beta_1 + \beta_2 lisg_{it} + \beta_3 gfc_{it} + \beta_4 dyb_{it} + \beta_5 ooy_{it} + U_{it} \quad (24)$$

$$\text{Model 3: } lkg_{it} = \beta_1 + \beta_2 lisg_{it} + \beta_3 gfc_{it} + \beta_4 dyb_{it} + \beta_5 lehar_{it} + U_{it} \quad (25)$$

Eğitim ile ilgili değişkenlerin çalışmalarda sıklıkla beşeri sermayeyi temsilen yer alması modellere 2 farklı eğitim göstergesi eklenmesinde etkili olmuştur. Model 2’de bu iki değişkenden yalnızca ortalama okullaşma yılı verilerinin kullanılmasının nedeni eğitimin verimliliği artırma yolu ile büyümeye etkisini ortaya koymaktır. Model 3’te ise beşeri sermayenin harcamalar yönünden büyümeyi nasıl etkilediğini ortaya koymak amaçlanmıştır.

4.2.1. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Analizde kullanılacak değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 14’te yer almaktadır.

Tablo 14: Tanımlayıcı İstatistikler

	kbdg	ooy	dyb	bso	isg
Ortalama	4683	5.7	69.53	22.458	13.586.895
Medyan (Ortanca)	2222	5.7	71.04	22.870	9.144.517
Maksimum	25303	10.3	76.76	42.160	65.422.753
Minimum	277,97	0.5	56.14	1.849	238.526
Standart Sapma	5772	2.4	5.17	6.261	13.494.543
Gözlem	276	276	276	276	276

Analizde 12 ülkenin 23 yıllık verisi yer almakta ve 276 gözlem sayısı oluşmaktadır. Maksimum ve minimum değerler karşılaştırıldığında tüm değişkenlerde büyük farklar olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle kişi başına düşen maksimum ve minimum gelir değerleri arasında yaklaşık 100 kat fark vardır. Kişi başına gelirin ortalama değeri ise yine maksimum değerinin ancak 5'te 1'i kadardır. Bu da ülkeler arasındaki gelir farklılığını ortaya koymaktadır. Bir diğer dikkat çeken nokta ise ortalama okullaşma yılının ortalama değerinin 5.7 olmasıdır. Bu değer örnekleme oluşturan ülkelerdeki 25 yaş ve üstü nüfusun eğitim hayatı boyunca yaklaşık 6 yıl eğitim aldığını göstermektedir.

4.2.2. Değişkenlere Ait Korelasyon Matrisi

Değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemenin önemli yöntemlerinden birisi de korelasyon analizidir. Değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ve derecesini belirten bir katsayı şeklinde ifade edilmektedir (Gürüş vd., 2017: 137). Aşağıdaki tabloda da analizde kullanılan değişkenlere ait korelasyon matrisi yer almaktadır.

Tablo 15: Korelasyon Matrisi

	lisg	bso	ooy	lehar	dyb
lisg	1				
bso	-0.051448	1			
ooy	-0.305090	0.387754	1		

lehar	0.606874	0.296181	0.356771	1	
dyb	-0.284571	0.540821	0.825050	0.481219	1

Korelasyon tablosu incelendiğinde en yüksek oranın doğuştan yaşam beklentisi ile ortalama okullaşma yılı arasında olduğu görülecektir. Bu yüksek ve pozitif katsayı ile ortalama ömür arttıkça eğitim süresinin de arttığını söyleyebiliriz. Aynı şekilde ortalama ömür süresi arttığında eğitim harcamaları da artmaktadır. Ortalama okullaşma yılı ile eğitim harcamaları arasında ise yüksek oranda olmasa da pozitif bir ilişki mevcuttur.

5. AMPİRİK BULGULAR

Çalışmada beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemek üzere panel veri analizinden³ faydalanılmıştır. Kullanılan yöntem hakkında daha önceki kısımlarda bilgi verilmiştir. Bu doğrultuda elde edilen test sonuçları aşağıdaki tablolarda raporlanmıştır.

Tablo 16: Modellere Ait F Testi Sonuçları

Model 1					
	<i>İstatistik</i>	<i>Olasılık</i>	<i>H₀</i>		<i>Karar</i>
F-Grup-Sabit Etki	451.3974	0.000000*	Sabitte	grup etkisi yoktur.	Red
F-Zaman-Sabit Etki	4.108155	0.000000*	Sabitte	zaman etkisi yoktur.	Red
F-İki Yönlü-Sabit Etki	162.4443	0.000000*	Sabitte	hem zaman hem grup etkisi yoktur.	Red
Model 2					
	<i>İstatistik</i>	<i>Olasılık</i>	<i>H₀</i>		<i>Karar</i>
F-Grup-Sabit Etki	287.5340	0.000000*	Sabitte	grup etkisi yoktur.	Red
F-Zaman-Sabit Etki	7.612392	0.000000*	Sabitte	zaman etkisi yoktur.	Red

³ Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler, korelasyon matrisi ve oluşturulan modellere ilişkin tahmin sonuçlarına ulaşmak için E-views 9 programından yararlanılmıştır.

F-İki Yönlü-Sabit Etki	105.5606	0.000000*	Sabitte hem zaman hem grup etkisi yoktur.	Red
Model 3				
	İstatistik	Olasılık	H₀	Karar
F-Grup-Sabit Etki	451.3974	0.000000*	Sabitte grup etkisi yoktur.	Red
F-Zaman-Sabit Etki	4.108155	0.000000*	Sabitte zaman etkisi yoktur.	Red
F-İki Yönlü-Sabit Etki	162.4443	0.000000*	Sabitte hem zaman hem grup etkisi yoktur.	Red

Modelde sabit tek yönlü (zaman ve kesit) etki veya çift yönlü etkinin olup olmadığını ortaya koymamızı sağlayan test istatistiğine F testi aracılığı ile ulaşabiliriz. Tablo 16’da görüldüğü gibi 3 modelde de H₀ hipotezi %1 anlamlılık seviyesinde reddedilmiştir. Yani modellerde hem tek yönlü etkilerin hem de çift yönlü etkinin olduğu söyleyebiliriz.

Tablo 17: Modellere Ait Hausman Testi Sonuçları

Model 1		Model 2		Model3	
<i>İstatistik</i>	<i>Olasılık</i>	<i>İstatistik</i>	<i>Olasılık</i>	<i>İstatistik</i>	<i>Olasılık</i>
26.27877	0.000079*	14.93909	0.004829*	38.86243	0.000000*
H ₀ ; Rassal etkiler tahmincisi geçerlidir.					
* %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.					

Sabit ve rassal etki model tahmincilerinden hangisinin daha uygun olduğunu ortaya koyan Hausman test sonuçlarına göre 3 modelde de H₀ hipotezi %1 anlamlılık seviyesinde reddedilmiştir. Böylece sabit etkiler tahmincisinin daha tutarlı sonuçlar vereceği ortaya konmuştur.

Tahmin edilen modellerde değişen varyans (H₀: değişen varyans vardır.) ve otokorelasyon (H₀: Otokorelasyon sorunu vardır.) olduğu tespit edildiğinden White

Period yöntemi kullanılarak düzeltme yapılmış ve tahmin sonuçları tablolarda sunulmuştur.

5.1. MODEL 1'E AİT TAHMİN SONUÇLARI

Model 1'e ait çift yönlü sabit etkiler, tek yönlü sabit etkiler (yatay kesit etkili) ve tek yönlü sabit etkilere (zaman etkili) ait tahmin sonuçları Tablo 18, Tablo 19 ve Tablo 20'de yer almaktadır.

Tablo 18: Model 1'e Ait Çift Yönlü Sabit Etkiler Test Sonuçları

Bağımlı Değişken: KBDGSYH				
Gözlemlenen yıl aralığı: 1993-2015, T:23				
Yatay kesit (N): 12				
Gözlem sayısı: 276				
Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T istatistiği	Olasılık
İşgücü	0.024365	0.077847	0.312987	0.7546
Sermaye oluşumu	-0.005705	0.001471	-3.878332	0.0001*
Okullaşma yılı	0.033711	0.013852	2.433562	0.0157**
Eğitim harcamaları	0.506863	0.022237	22.79367	0.0000*
Yaşam beklentisi	0.044718	0.009548	4.683392	0.0000*
<i>C</i>	-6.636537	1.740693	-3.812583	0.0002*
R² =0.994845		F İstatistiği =1203.520 (0.00000*)		
Değişen varyans (LM)		Otokorelasyon(LM)		
T istatistiği	Olasılık	T istatistiği	Olasılık	
41.50355	0.000000	109.4102	0.000000	
Model 1'e Ait Çift Yönlü Sabit Etkiler Düzeltilmiş Tahmin Sonuçları				
İşgücü	0.024365	0.094030	0.259120	0.7958
Sermaye oluşumu	-0.005705	0.002449	-2.329754	0.0207**
Okullaşma yılı	0.033711	0.032105	1.050018	0.2948
Eğitim harcamaları	0.506863	0.048697	10.40845	0.0000*
Yaşam beklentisi	0.044718	0.021973	2.035149	0.0429**
<i>C</i>	-6.636537	2.466188	-2.691010	0.0076

$R^2 = 0.994845$	$F \text{ İstatistiği} = 1203.520 (0.00000^*)$
*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10'da anlamlılığı ifade etmektedir.	

Model 1'e ait ilk tahminde 5 bağımsız değişkenden 4'nün bağımlı değişken üzerindeki etkisi anlamlıdır. Düzeltilmiş tahmin sonuçlarına göre ise eğitim harcamaları ile bağımlı değişken arasında %1 anlamlılık düzeyinde pozitif bir ilişki mevcuttur. Buna göre eğitim harcamalarında %1'lik bir artış kişi başına geliri % 0.5 artırmaktadır. Doğuşta yaşam beklentisi ve brüt sermaye oluşumu değişkenleri ile kişi başına gelir arasındaki ilişki ise %5 düzeyinde anlamlıdır. Doğuşta yaşam beklentisinde yaşanan 1 birimlik artış kişi başına düşen geliri % 4.4 artırırken brüt sermaye oluşumunda yaşanan 1 birimlik artış % 0.5 azaltmaktadır.

Tablo 19: Model 1'e Ait Tek Yönlü (Kesit Etkili) Sabit Etkiler Test Sonuçları

Bağımlı Değişken: KBDGSYH				
Gözlemlenen yıl aralığı: 1993-2015, T:23				
Yatay kesit (N): 12				
Gözlem sayısı: 276				
Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T istatistiği	Olasılık
İşgücü	-0.007841	0.052585	-0.149119	0.8816
Sermaye oluşumu	-0.003840	0.01524	-2.519554	0.0124**
Okullaşma yılı	0.038057	0.014453	2.633156	0.0090*
Eğitim harcamaları	0.590527	0.021411	27.58075	0.0000*
Yaşam beklentisi	0.033520	0.006831	4.907320	0.0000*
C	-7.217193	0.770790	-9.363365	0.0000*
$R^2 = 0.992879$			$F \text{ İstatistiği} = 2256.8688 (0.000000^*)$	
Değişen varyans (LM)			Otokorelasyon (LM)	
T istatistiği	Olasılık	T istatistiği	Olasılık	
48.86391	0.000001	110.8562	0.000000	
Model 1'e Ait Tek Yönlü (Kesit Etkili) Sabit Etkiler Düzeltilmiş Tahmin Sonuçları				
İşgücü	-0.031819	0.081167	-0.392021	0.6954
Sermaye oluşumu	-0.001084	0.001994	-0.543423	0.5873

Okullaşma yılı	0.029742	0.014893	1.996981	0.0469**
Eğitim harcamaları	0.648065	0.047708	13.58409	0.0000*
Yaşam beklentisi	0.022981	0.012446	1.841426	0.0667***
C	-7.354480	0.948033	-7.757624	0.0000*
R² =0.992879		F İstatistiği =2256.8688 (0.000000*)		
*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10'da anlamlılığı ifade etmektedir.				

Model 1'e ait sabit tek yönlü(kesit etkili) etkiler tahmin sonuçları Tablo 19'da yer almaktadır. Yapılan ilk tahminde (düzeltilmemiş tahmin) modeldeki 4 değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisi anlamlıdır. Düzeltilmiş tahmin sonuçlarına göre ise; hem çift yönlü tahmin hem de düzeltilmemiş tahmin sonucuna göre farklılıklar mevcuttur. Önceki tahminlerde anlamlılığa sahip olmayan ortalama okullaşma yılı değişkeninin tek yönlü kesit etkiler tahmininde bağımlı değişken üzerinde %5 anlamlılık düzeyinde pozitif bir etkisi mevcuttur. Doğuşta yaşam beklentisi değişkeninin ise anlamlılığı düşmesine rağmen etkisinin burada da pozitif yönde olduğu görülmektedir. Eğitim harcamaları değişkeni ise yine %1 anlamlılık düzeyinde kişi başına geliri pozitif etkilemektedir. Buna göre ortalama okullaşma yılı ve doğuşta yaşam beklentisinde yaşanan 1 birimlik, eğitim harcamalarında yaşanan %1'lik bir artış kişi başına geliri sırasıyla %2.9, %2.2 ve %0.6 artırmaktadır.

Tablo 20: Model 1'e Ait Tek Yönlü (Zaman Etkili) Sabit Etkiler Test Sonuçları

Bağımlı Değişken: KBDGSYH				
Gözlemlenen yıl aralığı: 1993-2015, T:23				
Yatay kesit (N): 12				
Gözlem sayısı: 276				
Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T istatistiği	Olasılık
İşgücü	-0.712646	0.044149	-16.14193	0.0000*
Sermaye oluşumu	-0.012446	0.004823	-2.580349	0.0104***
Okullaşma yılı	0.040626	0.017575	2.311643	0.0216**
Eğitim harcamaları	0.675138	0.041291	16.35085	0.0000*
Yaşam beklentisi	0.023415	0.012548	1.866069	0.0632***
C	3.003684	0.745937	4.026726	0.0001*

R² =0.886833		F İstatistiği =71.97970 (0.000000*)		
Değişen varyans (LM)		Otokorelasyon (LM)		
T istatistiği	Olasılık	T istatistiği	Olasılık	
48.86391	0.000001	110.8562	0.000000	
Model 1'e Ait Tek Yönlü (Zaman Etkili) Sabit Etkiler Düzeltilmiş Tahmin Sonuçları				
İşgücü	-0.706539	0.118333	-5.970781	0.0000*
Sermaye oluşumu	-0.015376	0.009645	-1.594230	0.1122
Okullaşma yılı	0.039099	0.080741	0.484259	0.6286
Eğitim harcamaları	0.673056	0.104669	6.430349	0.0000*
Yaşam beklentisi	0.025879	0.037396	0.692018	0.4896
C	2.855034	2.964930	0.962935	0.3365
R² =0.886833		F İstatistiği =71.97970 (0.000000*)		
*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10'da anlamlılığı ifade etmektedir.				

Model 1'e ait sabit tek yönlü (zaman etkili) etkiler tahmin sonuçları Tablo 20'de yer almaktadır. Düzeltilmemiş tahmin sonuçlarına göre modeldeki tüm bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisi anlamlıdır. Düzeltilmiş tahmin sonuçlarına göre ise sadece toplam işgücü ve eğitim harcamalarının etkisi %1 düzeyinde anlamlıdır. Buna göre toplam işgücünde meydana gelen %1'lik artış kişi başına geliri %0.7 azaltırken eğitim harcamalarında meydana gelen %1'lik artış kişi başına geliri %0.6 arttırmaktadır.

5.2. MODEL 2'E AİT TAHMİN SONUÇLARI

Eğitim harcamaları değişkeni dışarıda bırakılarak oluşturulan Model 2'e ait çift yönlü sabit etkiler, tek yönlü sabit etkiler (yatay kesit etkili) ve tek yönlü sabit etkilere (zaman etkili) ait tahmin sonuçları Tablo 21, Tablo 22 ve Tablo 23'de yer almaktadır.

Tablo 21: Model 2'e Ait Çift Yönlü Sabit Etkiler Test Sonuçları

Bağımlı Değişken: KBDGSYH				
Gözlemlenen yıl aralığı: 1993-2015, T:23				
Yatay kesit (N): 12				
Gözlem sayısı: 276				
Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T istatistiği	Olasılık
İşgücü	0.167779	0.138341	1.212791	0.2264
Sermaye oluşumu	-0.006507	0.002622	-2.482053	0.0138**
Okullaşma yılı	0.031647	0.024697	1.281385	0.2013
Yaşam beklentisi	0.090686	0.016639	5.450052	0.0000*
C	-1.153256	3.073730	-0.375198	0.7078
R² =0.983543		F İstatistiği =384.4250(0.000000*)		
Değişen varyans (LM)		Otokorelasyon (LM)		
T istatistiği	Olasılık	T istatistiği	Olasılık	
104.8535	0.000000	143.1968	0.000000	
Model 2'e Ait Çift Yönlü Sabit Etkiler Düzeltmiş Tahmin Sonuçları				
İşgücü	0.167779	0.349919	0.479478	0.6320
Sermaye oluşumu	-0.006507	0.003335	-1.950941	0.0522***
Okullaşma yılı	0.031647	0.070634	0.448036	0.6545
Yaşam beklentisi	0.090686	0.055247	1.641454	0.1020
C	-1.153256	8.086666	-0.142612	0.8867
R² = 0.983543		F İstatistiği =384.4250 (0.000000*)		
*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10'da anlamlılığı ifade etmektedir.				

Tablo 21'e göre Model 2'e ait sabit çift yönlü etkiler düzeltilmemiş tahmin sonuçlarında doğuştan yaşam beklentisi ve brüt sermaye oluşumunun bağımlı değişken üzerindeki etkisi anlamlıdır. Düzeltmiş tahmin sonuçlarına göre ise brüt sermaye oluşumunun bağımlı değişken üzerindeki etkisi %10 düzeyinde anlamlıdır. Buna göre brüt sermaye oluşumunda meydana gelen %1'lik artış kişi başına geliri %0.6 azaltmaktadır.

Tablo 22: Model 2'e Ait Tek Yönlü (Kesit Etkili) Sabit Etkiler Test Sonuçları

Bağımlı Değişken: KBDGSYH				
Gözlemlenen yıl aralığı: 1993-2015, T:23				
Yatay kesit (N): 12				
Gözlem sayısı: 276				
Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T istatistiği	Olasılık
İşgücü	0.589717	0.094888	6.214846	0.0000*
Sermaye oluşumu	-0.003423	0.003018	-1.134154	0.2578
Okullaşma yılı	0.080121	0.028462	2.814996	0.0053*
Yaşam beklentisi	0.132787	0.011497	11.54960	0.0000*
C	-11.10917	1.500661	-7.402850	0.0000*
R² =0.971962		F İstatistiği = 600.8833 (0.000000*)		
Değişen varyans (LM)		Otokorelasyon (LM)		
T istatistiği	Olasılık	T istatistiği	Olasılık	
63.27889	0.000000	151.0088	0.000000	
Model 2'e Ait Tek Yönlü (Kesit Etkili) Sabit Etkiler Düzeltilmiş Tahmin Sonuçları				
İşgücü	0.566433	0.208118	2.721695	0.0069*
Sermaye oluşumu	-0.001410	0.004702	-0.299801	0.7646
Okullaşma yılı	0.094150	0.054779	1.718707	0.0869***
Yaşam beklentisi	0.123275	0.030666	4.019877	0.0001*
C	-10.20430	3.430091	-2.974937	0.0032
R² =0.980223		F İstatistiği = 859.0869 (0.000000*)		
*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10'da anlamlılığı ifade etmektedir.				

Model 2'e ait tek yönlü sabit kesit etkili düzeltilmemiş tahmin sonuçlarına göre; toplam işgücü, ortalama okullaşma yılı ve doğuşta yaşam beklentisi değişkenlerinin bağımlı değişken üzerindeki etkisi anlamlıdır. Düzeltilmiş tahmin sonuçlarına göre yine aynı değişkenlerin etkisi anlamlıdır sadece anlamlılık düzeyleri ve katsayılar farklılaşmıştır. Toplam işgücünde meydana gelen %1'lik artış kişi başına geliri %0.5 arttırmaktadır ve %1 düzeyinde anlamlıdır. Ortalama okullaşma yılında

meydana gelen 1 birimlik artış kişi başına geliri %9 artırmaktadır ve %10 düzeyinde anlamlıdır. Doğuşta yaşam beklentisinde meydana gelen 1 birimlik artış ise kişi başına geliri %12 artırmaktadır ve %1 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 23: Model 2'e Ait Tek Yönlü (Zaman Etkili) Sabit Etkiler Test Sonuçları

Bağımlı Değişken: KBDGSYH				
Gözlemlenen yıl aralığı: 1993-2015, T:23				
Yatay kesit (N): 12				
Gözlem sayısı: 276				
Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T istatistiği	Olasılık
İşgücü	-0.076664	0.030047	-2.551459	0.0113**
Sermaye oluşumu	-0.025448	0.006844	-3.718363	0.0002*
Okullaşma yılı	0.055873	0.025248	2.212956	0.0278**
Yaşam beklentisi	0.161855	0.013323	12.14889	0.0000*
C	-1.943094	0.980906	-1.980917	0.0487**
Değişen varyans (LM)		Otokorelasyon (LM)		
T istatistiği	Olasılık	T istatistiği	Olasılık	
63.27889	0.000000	151.0088	0.000000	
R² = 0.767836		F İstatistiği = 31.14756 (0.000000*)		
Model 2'e Ait Tek Yönlü (Zaman Etkili) Sabit Etkiler Düzeltilmiş Tahmin Sonuçları				
İşgücü	-0.067830	0.127079	-0.533766	0.5940
Sermaye oluşumu	-0.029902	0.018013	-1.660039	0.0982***
Okullaşma yılı	0.042082	0.122749	0.342830	0.7320
Yaşam beklentisi	0.171348	0.054673	3.134079	0.0019*
C	-2.564322	4.141353	-0.619199	0.5364
R² =0.777592		F İstatistiği =33.48332 (0.000000)		
*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10'da anlamlılığı ifade etmektedir.				

Model 2'e ait tek yönlü sabit zaman etkili tahmin sonuçları Tablo 23'te yer almaktadır. Düzeltilmemiş tahmin sonuçlarına göre tüm değişkenlerin bağımlı

değişken üzerindeki etkisi anlamlıdır. Düzeltilmiş tahmin sonuçlarına göre ise brüt sermaye oluşumunda meydana gelen %1'lik artış kişi başına geliri %2.9 azaltmaktadır ve %10 düzeyinde anlamlıdır. Doğuşta yaşam beklentisinde meydana gelen 1 birimlik artış kişi başına geliri %17 arttırmaktadır.

5.3. MODEL 3'E AİT TAHMİN SONUÇLARI

Ortalama okullaşma yılı değişkeni dışarıda bırakılarak oluşturulan Model 3'e ait çift yönlü sabit etkiler, tek yönlü sabit etkiler (yatay kesit etkili) ve tek yönlü sabit etkilere (zaman etkili) ait tahmin sonuçları sırasıyla Tablo 24, Tablo 25 ve Tablo 26'da yer almaktadır.

Tablo 24: Model 3'e Ait Çift Yönlü Sabit Etkiler Test Sonuçları

Bağımlı Değişken: KBDGSYH				
Gözlemlenen yıl aralığı: 1993-2015, T:23				
Yatay kesit (N): 12				
Gözlem sayısı: 276				
Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T istatistiği	Olasılık
İşgücü	0.017157	0.078591	0.218309	0.8274
Sermaye oluşumu	-0.006425	0.001456	-4.414150	0.0000*
Eğitim harcamaları	0.506510	0.022465	22.54630	0.0000*
Yaşam beklentisi	0.046112	0.009629	4.788910	0.0000*
<i>C</i>	-6.403142	1.755930	-3.646582	0.0003*
R² =0.994716			F İstatistiği = 1210.845(0.00000*)	
Değişen varyans (LM)		Otokorelasyon (LM)		
T istatistiği	Olasılık	T istatistiği	Olasılık	
44.33355	0.000000	112.9383	0.000000	
<i>Model 3'e Ait Çift Yönlü Sabit Etkiler Düzeltilmiş Tahmin Sonuçları</i>				
İşgücü	0.017157	0.102890	0.166752	0.8677
Sermaye oluşumu	-0.006425	0.02555	-2.514749	0.0126**
Eğitim harcamaları	0.506510	0.051773	9.783207	0.0000*
Yaşam beklentisi	0.046112	0.023144	1.992433	0.0475**

<i>C</i>	-6.403142	2.466818	-2.595709	0.0100**
R² =0.994716		F İstatistiği = 1210.845(0.00000*)		
*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10'da anlamlılığı ifade etmektedir.				

Model 3'e ait çift yönlü sabit etkiler düzeltilmemiş tahmin sonucuna göre 3 değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisi anlamlıdır. Düzeltilmiş tahmin sonuçlarına göre ise brüt sermaye oluşumu ve doğuşta yaşam beklentisine ait değişkenlerin etkisi %5 düzeyinde, eğitim harcamalarının etkisi %1 düzeyinde anlamlıdır. Brüt sermaye oluşumunda meydana gelen %1'lik artış kişi başına geliri %0.6 azaltırken eğitim harcamalarında meydana gelen %1'lik ve doğuşta yaşam beklentisinde meydana gelen 1 birimlik artış kişi başına geliri sırasıyla %0.5 ve %4.6 arttırmaktadır.

Tablo 25: Model 3'e Ait Tek Yönlü (Kesit Etkili) Sabit Etkiler Test Sonuçları

Bağımlı Değişken: KBDGSYH				
Gözlemlenen yıl aralığı: 1993-2015, T:23				
Yatay kesit (N): 12				
Gözlem sayısı: 276				
Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T istatistiği	Olasılık
İşgücü	0.02128	0.047935	1.087466	0.2778
Sermaye oluşumu	-0.005140	0.001458	-3.525048	0.0005*
Eğitim harcamaları	0.596476	0.021533	27.70074	0.0000*
Yaşam beklentisi	0.043294	0.005799	7.465683	0.0000*
<i>C</i>	-8.728371	0.520379	-16.77309	0.0000*
R² =0.992688		F İstatistiği = 2353.162 (0.000000*)		
Değişen varyans (LM)		Otokorelasyon (LM)		
T istatistiği	Olasılık	T istatistiği	Olasılık	
56.65896	0.000000	113.9067	0.000000	
Model 3'e Ait Tek Yönlü (Kesit Etkili) Sabit Etkiler Düzeltilmiş Tahmin Sonuçları				
İşgücü	0.011230	0.080303	0.139839	0.8889

Sermaye oluşumu	-0.002227	0.001920	-1.160218	0.2470
Eğitim harcamaları	0.645257	0.051140	12.61756	0.0000*
Yaşam beklentisi	0.033391	0.011326	2.948275	0.0035*
<i>C</i>	-8.508524	0.698811	-12.17571	0.0000
R² = 0.993927		F İstatistiği = 2837.023(0.000000*)		
*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10'da anlamlılığı ifade etmektedir.				

Model 3'e ait sabit tek yönlü zaman etkili düzeltilmemiş tahmin sonuçlarına göre 4 değişkenden 3'ünün bağımlı değişken üzerindeki etkisi anlamlıdır. Düzeltilmiş tahmin sonuçlarına göre ise eğitim harcamalarında meydana gelen %1'lik artış kişi başına geliri %0.6, doğuşta yaşam beklentisinde meydana gelen 1 birimlik artış kişi başına geliri %3.3 arttırmaktadır. İki değişkenin de bağımlı değişken üzerindeki etkisi %1 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 26: Model 3'e Ait Tek Yönlü (Zaman Etkili) Sabit Etkiler Test Sonuçları

Bağımlı Değişken: KBDGSYH				
Gözlemlenen yıl aralığı: 1993-2015, T:23				
Yatay kesit (N): 12				
Gözlem sayısı: 276				
Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T istatistiği	Olasılık
İşgücü	-0.724860	0.044212	-16.39506	0.0000*
Sermaye oluşumu	-0.013220	0.004853	-2.723834	0.0069*
Eğitim harcamaları	0.680202	0.041591	16.35469	0.0000*
Yaşam beklentisi	0.037540	0.011055	3.395919	0.0008*
<i>C</i>	2.355120	0.697165	3.378138	0.0008*
R² = 0.884395		F İstatistiği = 73.26456 (0.000000*)		
Değişen varyans (LM)		Otokorelasyon (LM)		
T istatistiği	Olasılık	T istatistiği	Olasılık	
56.65896	0.000000	113.9067	0.000000	

Model 3'e Ait Tek Yönlü (Zaman Etkili) Sabit Etkiler Düzeltilmiş Tahmin Sonuçları				
İşgücü	-0.715932	0.125028	-5.26159	0.0000*
Sermaye oluşumu	-0.016468	0.009219	-1.786233	0.0753**
Eğitim harcamaları	0.675381	0.105170	6.421830	0.0000*
Yaşam beklentisi	0.040006	0.036122	1.107521	0.2691
<i>C</i>	2.219097	2.768310	0.801607	0.4235
R² = 0.888688		F İstatistiği = 76.45967(0.000000*)		
*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10'da anlamlılığı ifade etmektedir.				

Model 3'e ait sabit tek yönlü zaman etkili düzeltilmemiş tahmin sonuçlarına göre tüm değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisi anlamlıdır. Düzeltilmiş tahmin sonuçlarına göre ise toplam işgücü, brüt sermaye oluşumu ve eğitim harcamalarında meydana gelen değişikliklerin etkisi anlamlıdır. Buna göre toplam işgücünde meydana gelen %1'lik bir artış kişi başına geliri %0.7 azaltmaktadır ve %1 düzeyinde anlamlıdır. Brüt sermaye oluşumunda meydana gelen %1'lik artış kişi başına geliri %1.6 azaltmaktadır ve %5 düzeyinde anlamlıdır. Eğitim harcamalarında meydana gelen %1'lik bir artış ise kişi başına geliri %0.6 arttırmaktadır.

3 modele ait test sonuçlarını genel olarak değerlendirecek olursak;

Tablo 27: Düzeltilmiş Tahmin Sonuçlarının Değerlendirilmesi

		Sabit çift yönlü etkiler	Sabit tek yönlü (yatay kesit) etkiler	Sabit tek yönlü (zaman) etkiler
Model 1	İşgücü	x	x	-
	Sermaye oluşumu	-	x	x
	Okullaşma yılı	x	+	x
	Eğitim harcamaları	+	+	+
	Yaşam beklentisi	+	+	x
Model 2	İşgücü	x	+	x
	Sermaye oluşumu	-	x	-
	Okullaşma yılı	x	+	x
	Yaşam beklentisi	x	+	+
Model 3	İşgücü	x	x	-
	Sermaye oluşumu	-	x	-
	Eğitim harcamaları	+	+	x
	Yaşam beklentisi	+	+	x

x tahmin sonucunun anlamlı olmadığını – ve + ise anlamlı katsayıların yönlerini göstermektedir.

Tablo 27 incelendiğinde en çok anlamlı sonucun sabit tek yönlü kesit etkili tahminlerde olduğu görülecektir. Zaman etkili tahmin sonuçlarında ise yalnızca 6 sonuç anlamlıdır. Doğuşta yaşam beklentisi neredeyse tüm tahminlerde anlamlıdır ve etkisi pozitifdir. Ortalama okullaşma yılının etkisi ise yalnızca kesit birimler etkili olduğunda geçerlidir ve yönü pozitifdir. Brüt sermaye oluşumun anlamlı tüm etkileri negatif yönlüdür. Toplam işgücü değişkenine ait tahmin sonuçlarından 3'ü anlamlıdır ve bunlardan 2'si negatif yönlüdür. Eğitim harcamaları ise yer aldığı 6 tahmin sonucundan 5'inde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir.

SONUÇ

Ekonomik büyüme, hangi ülke için olursa olsun gelişmek ve daha istikrarlı politikalar güdebilmek için en önemli konuların başında gelmektedir. Ancak her konuda olduğu gibi büyümenin de bazı sınırlılıkları vardır. Her ülkenin sahip olduğu potansiyel bir üretim düzeyi vardır ve büyümenin gerçekleşmesi için daha ileri bir seviyede olması gerekmektedir. Bu doğrultuda beşeri sermayenin de büyümenin belirleyicileri arasında yer aldığı özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında dikkat çeker hale gelmiştir.

Merkantilistler, ülkenin asıl gücünün sanayi ve sanattaki insan sayına bağlı olduğuna değinmişlerdir. Klasikler ise “iş bölümü” kavramını ortaya atarak beşeri sermayenin önemini belirtmişlerdir. Ancak beşeri sermayenin teorik temelleri asıl içsel büyüme modelleri ile atılmıştır. İçsel büyüme modeline göre sermaye sadece fiziksel sermayeden oluşmamaktadır ayrıca beşeri sermayeyi de içermektedir.

Beşeri sermaye, bireyin sahip olduğu bilgi birikimi, yetenek ve deneyimler olarak kısaca tanımlanmaktadır. Bu tanımdan hareketle bireyin eğitim yönünden kendini geliştirmesi, sağlıklı ve zinde bir vücuda sahip olması, geleceğe dair beklentilerinin olumlu yönde olması ile üretime olan katkısının arttığını söylenebilir.

Bilgi ve teknolojinin, gelişmenin en önemli itici güçlerinden biri olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bilginin ve teknolojinin etkin kullanımı ise yine beşer kaynaklıdır. Bilgi zaten var olan bir olgudur ona sahip olup kendini geliştirmek yine insanın elindedir. Teknoloji ise önce keşfedilir sonra geliştirilir. Bu süreçte beşeri sermayenin önemi dikkat çekmektedir. Bilgi, teknoloji ve beşeri sermayenin harmanlanması ile hem birey hem de toplum için fayda düzeyi artırılabilir.

Çalışmada, bilgi ve teknolojinin bir çağa adını verecek kadar büyük öneme sahip olması üzerine beşeri sermayenin de önemi bir kez daha ortaya konmak istenmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin en önemli konularından biri olduğu düşünülen büyüme sorunu ise çalışmamıza konu olan ülke grubunun belirlenmesinde etkin olan faktörlerdendir. İkinci bölümde tüm Orta Doğu ülkeleri hakkında bilgilere yer verilmiştir. Analiz kısmında ise verilerin tamamına ulaşabildiğimiz gelişmekte olan 12 Orta Doğu ülkesi yer almaktadır ve veri seti 1993-2015 yılları arasını kapsamaktadır.

Oluşturulan modeller çerçevesinde elde edilen tahmin sonuçlarına göre beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerine olan pozitif etkisi konuyla ilgili literatürün genel bulgularını destekler niteliktedir. Modellere fiziki sermayeyi temsilen eklenen brüt sermaye oluşumu ve emeği temsilen eklenen toplam işgücünün anlamlı tahmin sonuçları negatif yönlüdür. Brüt sermaye oluşumunun büyümeye etkisinin negatif yönlü olmasının nedeni yapılan yatırımların büyüklüğünden ziyade hangi alanlara yatırım yapıldığına ve verimliliğe bağlanabilir. Toplam işgücünde meydana gelen değişimlerin büyümeyi negatif etkilemesi ise söz konusu ülkelerdeki istihdam yapısı ve işsizlik rakamları ile ilişkilendirilebilir. İkinci bölümde bu ülkelerdeki işsizlik rakamlarına yer verilmiştir. Genel olarak bakıldığında bu rakamın %10'un üzerinde olduğu görülecektir. Yani bu ülkelerde toplam işgücü artsa bile işsizlik rakamları yüksek seviyede kaldığı sürece işgücünün büyümeye pozitif etki etmesi zorlaşacaktır. Ancak yine de toplam işgücünün zaman etkisi göz ardı edildiğinde büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu Model 2'de görülmektedir. Yani sadece yatay kesit etkilerinin söz konusu olduğu durumda toplam işgücünün yüksek olması büyümeyi pozitif yönde etkileyebilmektedir.

Beşeri sermayeyi temsilen modellere dâhil edilen ortalama okullaşma yılı, eğitim harcamaları ve doğuştan yaşam beklentisinin kişi başına gelir üzerindeki etkisi beklenildiği gibi pozitif yönlüdür. Ortalama okullaşma yılına ait sonuçların kesit etkilerinin geçerli olduğu durumda anlamlı olduğu görülmektedir. Yani ortalama okullaşma yılının yüksek olduğu ülkelerde kişi başına düşen gelirin de yüksek olduğu söylenebilir. Eğitim harcamalarında ise üç tahmin sonucunda da (sabit çift yönlü, sabit tek yönlü kesit etkili ve sabit tek yönlü zaman etkili) pozitif yönlü etkiyi görebiliriz.

Büyüme gelişmenin öncüllerinden biridir. Eğitim, sağlık ve teknolojiye meydana gelen iyileşmeler ise büyümenin en önemli kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu analiz sonucunda ortaya çıkan etkiler göstermektedir ki yapılan sermaye yatırımları daha verimli alanlara yönlendirilirse hem giderek artan işgücüne istihdam olanakları sağlanacak hem de özellikle eğitimde yaşanan gelişmeler ile beşeri sermayenin büyüme üzerine etkisi arttırılacaktır. Analize dâhil olan ülkelerdeki en önemli ortak özelliklerden birisi artan nüfuslarıdır. Bu da genç ve zinde bir işgücü yapısının değerlendirilerek sağlam bir beşeri sermaye gücünün oluşturulabileceğinin sinyallerini vermektedir.

Çalışmamıza konu olan ülkelerin yapısı itibariyle ortaya konulan uygulama sonuçlardan yola çıkarak beşeri sermayenin büyüme üzerindeki etkisi göz ardı edilemez. Bu nedenle eğitim ve sağlık harcamalarını da kapsayan sermaye yatırımlarının ağırlığı bu harcamalar üzerinde yoğunlaşabilir ya da mevcut payları artırılabilir. Böylece hem fiziki sermaye oluşumunun etkisi pozitif yönlü olabilecek hem de beşeri sermayenin büyüme üzerindeki etkisi güçlenecektir. Ülkelerin sahip olduğu genç nüfus yapısı potansiyel beşeri sermaye anlamına gelmektedir. Bu bağlamda eğitim ve sağlık harcamalarının artırılmasının yanı sıra eğitimde kalitenin artırılmasına, sağlıklı yaşamda sürekliliğinin sağlanmasına önem verilmelidir. Ayrıca staj olanaklarının iyileştirilmesi, mezuniyet sonrasında istihdam alanı oluşturabilecek kurum ya da iş yerleri ile eşgüdümlü stratejiler oluşturulması gibi eğitim kurumları ile işgücü piyasası arasındaki bağ güçlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Abdioğlu, Z. ve Uysal, T. (2013). Türkiye’de Bölgeler Arası Yakınsama: Panel Birim Kök Analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27 (3), 125-143.
- Agiomirgianakis, G. Asteriou, D. ve Monastiriotis, V. (2002). Human Capital and Economic Growth Revisited: A Dynamic Panel Data Study. *International Association for Educators and Researchers*, 8(3), 177-187.
- Ağayev, S. ve Yamak, N. (2009). Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkelerinde Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23 (4), 179-204.
- Ağcasulu, H. (2017). Sosyal Sermaye Kavramı ve Temel Bakış Açılarının Karşılaştırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 8(17), 114-129.
- Ahiakpor, F. (2013). Role of Human Capital in Economic Growth in Ghana *International Journal of Economics and Business Studies* 3(2), 30-41.
- Akbaş, Z. (2011). Ürdün 2011. *Orta Doğu Yıllığı 2011*, 302-322.
- Akbaş, Y. E. ve Uğur, A. (2014). OECD Ülkelerinde Kısa Vadeli Sermaye Akımları ve Ekonomik Büyümenin Cari Açık Üzerindeki Etkisinin Statik ve Dinamik Panel Veri Modelleriyle Tahmini. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 217-232.
- Akçacı, T. (2013). Eğitim Harcamalarının İktisadi Büyüme Üzerine Etkisi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4 (5), 65-79.
- Akintunde, T.S. Olomola, P.A. ve Oladeji, S.I. (2013). Population Dynamics and Economic Growth in Sub-Saharan Africa. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 4(13), 148-157.
- Aksu, L. (2015). Türkiye’de Beşeri Sermayenin Önemi: Ekonomik, Sosyal ve Stratejik Analizi. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (66), 41-88.

- Aktan, C.C. ve Tunç, M. (1998). Bilgi Toplumu ve Türkiye. *Yeni Türkiye*, 4(19), 1-13.
- Algan, N. Munga, M. ve Tekeoğlu, M. (2017). Teknolojik Gelişme Göstergeleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. *International Conference On Eurasian Economies 2017*, 332-338.
- Altuntepe, N. ve Güner, T. (2013). Türkiye’de İstihdam-Büyüme İlişkisinin Analizi (1988-2011). *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(1), 75-84.
- Anda, M. I. Ioana, M.I. ve Mihaela, R. A. (2017). Economic Growth- Theory and Reality. *Lucrari Stiintifice*, 19(2), 109- 114.
- Arabi, K.A.M. ve Abdalla, S.Z.S. (2013). The Impact of Human Capital on Economic Growth: Empirical Evidence from Sudan. *Research in World Economy*, 4(2), 43-53.
- Arellano, M. ve Honore, B. (2001). Panel Data Models: Some Recent Developments. *Handbook of Econometrics*, 5, 3229-3296.
- Arı, T. (2008). *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*. 4.Baskı, Bursa: MKM Yayıncılık, s.25.
- Ataman, M. Değerler ve Çıkarlar: ABD’nin Orta Doğu Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar ve İlkeler. *Orta Doğu Yıllığı - 2006*. s. 415-416.
- Atasever, M. Karaca, Z. ve Örnek, M. (2017). Türkiye Sağlık Harcamaları Analizi. *SASAM Enstitüsü Analiz*, 3(10), 1-24.
- Ay, A. ve Yardımcı, P. (2008). Türkiye’de Beşeri Sermaye Birikimine Dayalı Ak Tipi İçsel Ekonomik Büyümenin Var Modeli İle Analizi (1950-2000). *Maliye Dergisi*, (155), 39-54.
- Baldacci, E. Clements, B. Gupta, S. ve Cui, Q. (2004). Social Spending, Human Capital, and Growth in Developing Countries: Implications for Achieving the MDGs. *IMF Working Paper*, 4(217), 1-39.
- Baltagi, B.H. (2013). *Econometric Analysis of Panel Data*. 5. Baskı, New Jersey: John Wiley & Sons Ltd, s.79.

- Bal, H. ve Özdemir, P. (2017). *Kurumlar ve Ekonomik Gelişme: Panel Veri Analizi ile Bir Değerlendirme*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (9), 80-104.
- Barro R.J. (1990). Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth. *Journal of Political Economy*, 98(5), 103-125.
- Barro R.J. (1991). Economic Growth in a Cross Section of Countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-443.
- Barro R.J. (2001). Human Capital: Growth, History, And Policy— A Session to Honor Stanley Engerman: Human Capital and Growth. *AEA Papers and Proceedings*, 91(2), 12-17.
- Barro, R. J. ve Lee, J.W. (2000). International Data On Educational Attainment Updates And Implications. NBER Working Paper, (7911), 1-32.
- Bayraç, N. (2010). Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye: Petrol ve Doğal Gaz Kaynakları Açısından Bir Karşılaştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 115-142.
- Becker, G.S. Murphy, K.M. ve Tamura, R. (1990). Human Capital, Fertility, And Economic Growth. *Journal of Political Economy*, 98(5), 1-32.
- Bloom, D.E ve Canning, D. (2000), The Health and Wealth of Nations. *Policy Forum: Public Health*, 287, 1207-1209.
- Bloom, D. Canning, D. ve Jamison, D.T. (2004), Health, Wealth, and Welfare. *Finance & Development*, 10-15.
- Bloom, D. Canning, D. Sevilla, J. (2001). The Effect Of Health On Economic Growth: Theory And Evidence. *National Bureau Of Economic Research*. (8587), 1-26.
- Boccanfuso, D. Savard, L. ve Savy, B.E. (2013). Human Capital and Growth: New Evidences from African Data. *International Economic Journal*, 27(1), 55–77.
- Bollen, K. A. ve Brand, J.E. (2010), A General Panel Model with Random And Fixed Effects: A Structural Equations Approach. *Soc Force*, 89(1), 1-34.

Bozkurt, G.S. (01/01/2007). 11 Eylül Sonrası Amerika-İran İlişkileri. 07/05/2018, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/3996/11_eylul_sonrasi_amerika-iran_iliskileri.

Cengiz, O. (2013). Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyüme Etkisi: Japonya Üzerine Bir Uygulama. (Yayınlanmamış YL Tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.

Cuaresma, J. C. Doppelhofer, G. Huber, F. ve Piribauer, P. (2017). Human Capital Accumulation And Long-Term Income Growth Projections For European Regions. *Journal of Science*, 58, 81-99.

Çakmak, E. ve Gümüş, S. (2005). Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960 - 2002). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 60(1), 59-72.

Çalışkan, Ş. ve Meçik, O. (2011). Sosyal ve Beşeri Sermayenin Bireysel Ekonomik Getirisi Üzerine Uygulamalı Bir Analiz: “Eskişehir İli Örneği” *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 7(2), 7-26.

Çalışkan, Ş., Karabacak, M. ve Meçik, O. (2013). Türkiye’de Eğitim-Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1923-2011 (Kantitatif Bir Yaklaşım). *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 29-48.

Çetin, M. ve Ecevit, E. (2010). Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Oecd Ülkeleri Üzerine Bir Panel Regresyon Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11 (2), 166-182.

DEİK(BA), 2017, “Bahreyn Ülke Bülteni” Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, Ankara.

DEİK(BAE), 2017, “BAE Ülke Bülteni” Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, Ankara.

DEİK(CE), 2017, “Cezayir Ülke Bülteni” Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, Ankara.

DEİK(İR), 2017, “İran Ülke Bülteni” Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, Ankara.

- DEİK(MI), 2017, “Mısır Ülke Bülteni” Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, Ankara.
- DEİK(SU), 2017, “Sudan Ülke Bülteni” Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, Ankara.
- DEİK(SA), 2017, “Suudi Arabistan Ülke Bülteni” Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, Ankara.
- DEİK(TU), 2017, “Tunus Ülke Bülteni” Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, Ankara.
- DEİK(ÜR), 2017, “Ürdün Ülke Bülteni” Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, Ankara.
- DEİK(YE), 2017, “Yemen Ülke Bülteni” Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Raporu, Ankara.
- Doğan, Ş. ve Şanlı, B. (2003). İktisadi Kalkınmada Beşeri Sermaye. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 8(1), 173-196.
- Dursun, D. (2005). Orta Doğu'nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 0(50), 1231-1274.
- Dzansi, J.Y. (2005). Human Capital and Economic Performance: Emprical Evidence From Panel Data Analysis. (YL Tezi). Jönköping University, Jönköping.
- Efegil, E. (2012). Orta Doğu Ülkelerinin Dış Politikalarını Belirleyen Unsurlar. *Orta Doğu Analiz*, 4(57), 53-66.
- Eren, G. (2015). Tarımsal Kapitalizm: Fizyokrasi. *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2), 6-23.
- Ergen, H. (1999). Türkiye’de Eğitimin Ekonomik Büyümeye Katkısı. *Ekonomik Yaklaşım*, 10(35), 21-52.
- Ersoy, A. (2008). *İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi* (3). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım. s.287.

- Eser, K. ve Gökmen, Ç.E. (2009). Beşeri Sermayenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri: Dünya Deneyimi ve Türkiye Üzerine Gözlemler. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2), 41-56.
- Fuller, G. E. (2016). *Türkiye ve Arap Baharı Ortadğu'da Liderlik* (1). (Mustafa Acar çev.). Ankara: Tarcan Matbaası. s. 36-40.
- Genç, H. ve Sayım, F. (Ed.) (2011). *Orta Doğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinin Ekonomik Yapısı* (1) Bursa: MKM Yayıncılık.
- Genç, M.C. Değer, M.K. ve Berber, M. (2010). Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Ekonomisi Üzerine Nedensellik Analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 5(1), 29-41.
- Göçer, İ. (2013). Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri. *Maliye Dergisi*, (165), 215-240.
- Gögül, P. ve Korap, L. (2014). Ekonomik Yakınsama Olgusunun Sınanması Üzerine Yeni Bulgular: OECD Örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2), 60-73.
- Gözler, K. (1998) Hukuk Açısından Monarşi ve Cumhuriyet Kavramlarının Tanımı Sorunu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 54(1), 51-62.
- Greene, W. H. (2011). *Econometric Analysis*. 7. Baskı, New York: Pearson, s.419.
- Gül, E. ve Ergün, H. (2012). Gelişmiş ve Azgelişmiş Ülkelerde Ekonomik Büyüme Dinamikleri: Bir Panel Veri Analizi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(1), 127-136.
- Gürak, H. (2016). *Ekonomik Büyüme ve Kalkınma*. 1.Baskı, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, s.93-122.
- Gürüş, S. Çağlayan Akay, E. Gürüş, B. (2017). *Eviews ile Temel Ekonometri* (3). İstanbul: Der Kitabevi, s. 6, 137.
- Hagemann, H. (2009). Solow's 1956 Contribution in the Context of the Harrod-Domar Model 41(1), 67-87.

- Harrod, R.F. (1939). An Essay in Dynamic Theory Author. *The Economic Journal*, 49 (193), 14-33.
- Hicks, N. (1980) Economic Growth and Human Resources. *World Bank Staff Working Paper*, No. 408, 1-37.
- Hsiao, C. (2014). *Analysis of Panel Data*. 3.Baskı, New York: Cambiridge University, s. 1.
- In, F. ve Doucouliagos, C. (1997). Human Capital Formation And US Economic Growth: A Causality Analysis. *Applied Economics Letters*, 4, 329-331.
- İnci, A.G. (2009). İçsel Büyüme Modeli Çerçevesinde Türkiye’de Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi. (Yayınlanmamış YL Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Kantörün, U. (2010). Bölgesel Enerji Politikaları ve Türkiye. *Bilge Strateji*, 2(3), 87-114.
- Karaçay, H. ve Varol, Ç. (2015). Sosyo-Ekonomik Kalkınmada Fiziki, Beşeri ve Sosyal Sermaye Yatırımları: Vakıflar Genel Müdürlüğü Örneği. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 100-121.
- Karagül, M. (2003). Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı. *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*, (5), 79-90.
- Karagül, M. ve DüNDAR, S. (2006). Sosyal Sermaye ve Belirleyicileri Üzerine Bir Çalışma. *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*, (12), 61-78.
- Karagül, M. ve Masca, M. (2005). Sosyal Sermaye Üzerine Bir İnceleme. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (1), 37-52.
- Kara, Z. (2012). Orta Doğu’yu Anlamada Bir İmkân/Sızlık Olarak Arap Sosyolojisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(42), 306-322.
- Kar, M. ve Ağır, H. (2006). Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünleşme Yaklaşımı İle Nedensellik Testi, 1926-1994. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(11), 51-68.
- Kayadibi, F. (2001). Eğitim Kalitesine Etki Eden Faktörler ve Kaliteli Eğitimin Üretime Etkisi. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(1), 71-94.

- Kaymakçı, O. (2012). Arap Baharı Öncesinde Kalkınma Sürecinde Seçilmiş Ülkeler Bazında Orta Doğu Ekonomileri ve Türkiye İle Ticari İlişkileri –II-. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 223-253.
- Kaynak, M. (2003). “Kalkınma İktisadınının Kilometre Taşları ve Teknoloji”, *Ekonomik Yaklaşım*, 14(49), 12-43.
- Kaynak, M. *Büyüme Teorileri*. (2011) 2.Baskı, Ankara: Özbaran Ofset, s.24-217.
- Kaynak, M. ve Gürses, E. (2004). *Büyük Orta Doğu Projesi*. (Faruk Bilgin, Röp.), 1-122.
- Kaynak, M. ve Gürses, E. (2007). *Yeni Orta Doğu Haritası* (1). İstanbul: Profil Yayınları.
- Keskin, A. (2011). Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü ve Türkiye Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 25 (3-4), 125-153.
- Kibritçioğlu, A. (1998). İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri. *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53(1-4), 207-230.
- Koç, A. (2013). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Maliye Dergisi* (165), 241-258.
- Koç, A. ve Ata, A.Y. (2012). Sosyal Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ab Ülkeleri ve Türkiye Üzerine Ampirik Bir İnceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 199-218.
- Köylü, M. (2015). Büyük Orta Doğu Projesi (BOP), Türkiye ve Suriye. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(1), 85-100.
- Kuran, T. (2013). Arap Baharı'nın Sonrası. *Optimist Dergisi*, 26-29.
- Kutlar, A. (2017). *Eviews ile Panel Veri Ekonometri Uygulamaları*. 1. Baskı, Kocaeli: Umuttepe Yayınları, s.16-21.
- Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *American Economic Association*, 45(1), 1-28.

- Lau, L.J. Jamison, D.T ve Louatvd, F.F. (1991). Education and Productivity in Developing Countries an Aggregate Production Function Approach., World Bank Raport. s.1-34.
- Lewis, B. (2015). *Orta Doğu & İki Bin Yıllık Orta Doğu Tarihi* (11). (Selen Y. Kölay, çev.). Ankara: Grup Çağ Web Ofset, s. 199-338.
- Ljungberg, J. ve Nilsson, A. (2009). Human Capital And Economic Growth: Sweden 1870–2000. *Cliometrica*, 3, 71–95.
- Lucas, R.E. (1988). On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22 (1988) 3-42.
- Lucas, R.E. (2015). Reflections on New Growth Theory Human Capital and Growth. *American Economic Review: Papers & Proceedings*, 105(5), 85–88.
- Mankiw, N. G. Romer, D. ve Weil, D.N. (1992). A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 407-437.
- Meek, L.R. (1953). *Marx and Engels on the Population Bomb* (1). (Oya Yaylalı, çev.). Ankara: Sol Yayınları, s.25.
- Meyer, D. (1999), Creativity, Human Capital, And Economic Growth. *Society and Economy in Central and Eastern Europe*, 21(4), 117-129.
- Middendorf, T. (2005). Human Capital and Economic Growth in OECD Countries. *Discussion Papers*, (20), 3-20.
- Mincer, J. (1984). Human Capital and Economic Growth. *Economics of Education Review*, 3(3), 195-205.
- Mirkasymow, B. (2007). The US Greater Middle East Initiative. *Policy Perspectives*, 4(1), 1-20.
- Mujahid, N. Amin, A. ve Khattak, S.W. (2014). Human Capital Investment and Physical Capital Nexus (A Path to Economic Growth of the Country): A Case Study of Pakistan 1980-2010. *PUTAJ – Humanities and Social Sciences*, 21(2), 181-187.
- Mulligan, C. B ve Sala-i-Martin, X. (2000). Measuring Aggregate Human Capital. *Journal of Economic Growth*, 5(3), 215-52.

- Narayan, P.K. ve Smyth, R. (2004). Temporal Causality and the Dynamics of Exports, Human Capital and Real Income in China. *International Journal of Applied Economics*, 1(1), 24-45.
- Nargeleçekenler, M. (2011). Hisse Senedi Fiyatları ve Fiyat/Kazanç Oranı İlişkisi: Panel Verilerle Sektörel Bir Analiz. *Business and Economics Research Journal* 2(2), 165-184.
- Nelson, R.R. ve Phelps E.S. (1966) Investment and Human, Technological Diffusion, and Economic Growth. *The American Economic Review*, 56(1/2), 69-75.
- Oğuzlu, T. (2011). Arap Baharı ve Yansımaları. *Orta Doğu Analiz*, 3(36), 8-16.
- Olimpia, N. (2013). Human Capital: Cause And Effect Of The Economic Growth. An Empirical Analysis. *Annals of Faculty of Economics*, 1(1), 726-735.
- Öğür, B. (2015). Cezayir 2015. *Orta Doğu Yıllığı*, 343-362.
- Öztürkler, H. (2009). Orta Doğu Ülkelerinin Ekonomik Yapılarının Temel Özellikleri. *Orta Doğu Analiz*, 1(6), 65-71.
- Öz, B. Taban, S. ve Kar, M. (2008). Kümeleme Analizi Tekniği İle Türkiye ve AB Ülkelerinin Beşeri Sermaye Göstergeleri Açısından Karşılaştırılması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 1-29.
- Özer, M. ve Kılınç, E.C. (2014). Teknolojik Gelişme ve Ekonomik Büyüme: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama. *TİSK Akademi*, (1), 70-92.
- Özlük, E. (2007). Orta Doğu İstisnacılığı: Sömürünün Yeni Keşif Yolu. *Akademik Orta Doğu*, 2(1), 141-164.
- Özsoy, C. Sürmeli, A. (2012). Eğitim Yatırımlarının Getirisi: Anadolu Üniversitesinin Sosyal Bilimler Alanında Eğitim Veren Fakülte Mezunlarına Yönelik Bir Araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 69-86.
- Parasız, İ. (2008). *Ekonomik Büyüme Teorileri*. 3. Baskı, Bursa: Ezgi Kitapevi Yayınları, s.10.

- Pazarlıoğlu M.V. ve Grlr, .K. (2007). Telekomünikasyon Yatırımları ve Ekonomik Büyüme: Panel Veri Yaklaşımı. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44(508), 35-43.
- Pelinescu, E. (2015). The Impact of Human Capital on Economic Growth. *Procedia Economics and Finance*, 22(2015), 184 – 190.
- Peker, H. S. (2015). Avrupa’da Merkantilist Uygulamalar ve Osmanlı Ekonomisi İle Bir Karşılaştırma. *Çankırı Karatekin İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 1-12.
- Polat, Ő. (2007). Cumhuriyet Olgusunun Tarihsel Gelişimi. *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, (9), 97-118.
- Rebelo, S. (1991). Long-Run Policy Analysis and Long-Run Growth. *The Journal of Political Economy*, 99(3), 500-521.
- Romer, P.M. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.
- Sasaki, H. (2008). International Trade And Industrialization with Capital Accumulation And Skill Acquisition. *The Manchester School*, 76(4), 464-486.
- Sauer, P. ve Zagler, (2011). Economic Growth And The Quantity And Distribution Of Education: A Survey. *Journal of Economic Surveys*, 26(5), 933–951.
- Saygılı, Ő. ve Cihan, C. (2006). Türkiye Ekonomisinde Beşeri Sermaye-Verimlilik İlişkisi. *İktisat, İşletme ve Finans: İnceleme Araştırma*, 21(240), 18-35.
- Schultz, T. W. (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.
- Simion, D. ve Toba, D. (2014). Human Capital in Economic Theory And Practice. *The Young Economists Journal*, 11(23), 95-100.
- Smith, A. (1776). *Wealth of Nations* (1). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth Author. *The Quarterly Journal of Economics*, 70 (1), 65-94.

- Straus, J. ve Thomas, D. (1998). Health, Nutrition, and Economic Development. *Journal of Economic Literature*, 36(2), 766-817.
- Şahin, D. (2018). Geçiş Ekonomilerinde Ticari Açıklık, Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 37-53.
- Şahin, S. (2007). *Nüfus Gerçeği*. 1.Baskı, Ankara: Baran Ofset, s.18.
- Şentürk, F. (2015). Türkiye’de İşgücü Piyasası ve İstihdamın Yapısı. *Sosyal Güvenç Dergisi*, (7), 113-143.
- Taban, S. ve Kar, M. (2006). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Analizi, 1969-2001. *Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 159-182.
- Taşar, İ. (2016). *İçsel Büyüme Teorileri ve Türkiye Uygulamaları*. 1. Baskı, Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, s.2-15.
- Telatar, O.M. ve Terzi, H. (2010). Nüfus ve Eğitimin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 197-214.
- Teixeira, A.C. ve Querios S.S. (2016), Economic Growth, Human Capital and Structural Change: A Dynamic Panel Data Analysis. *Research Policy*, 45, 1636-1648.
- TİM, 2017. Ekonomi ve Dış Ticaret Raporu 2017.
- Tiryakioğlu, M. (2011). Teknoloji Transferi, Teknoloji Yoksulluğu Mu?. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66(2), 169-199.
- Topallı, N.(2017). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 129-140.
- Tsiai, C. Hung, M.C. ve Harriott, K. (2010). Human Capital Composition and Economic Growth Author. *Social Indicators Research*, 99(1), 41-59.
- Tudorescu, N. Zaharia, C. Zaharia, G.C. ve Zaharia, I. (2010). Human Capital Accumulation And Long-Run Economic Growth. *Economics, Management, and Financial Markets*, 5(4), 250-255.

- Tunç, M. (1998). Kalkınmada İnsan Sermayesi: İç Getiri Oranı Yaklaşımı ve Türkiye Uygulaması. *D.E.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, 13(1), 83-106.
- Turan, Ö. (2004). *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Orta Doğu*. 1. Baskı, İstanbul: Acar Matbaacılık, s.15.
- Tüzüntürk, S. (2007). Panel Veri Modellerinin Tahmininde Parametre Heterojenliğinin Önemi: Geleneksel Phillips Eğrisi Üzerine Bir Uygulama. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 1-14.
- Wooldridge, J. M. *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*. 1. Baskı, The MIT Press Cambridge 2001, s. 286.
- World Bank, 1974. *A World Bank Staff Report*, Baltimore and London: The Johns Jopkins University Press.
- World Bank, 2018. *World Development Report*; erişim tarihi:19/01/2018
- Yener Ercan, N. (2000). İçsel Büyüme Teorisi: Genel Bir Bakış. *Planlama Dergisi*, Özel Sayı, 129-138.
- Yılmaz, H.İ. (2016). Orta Doğu'nun Jeo-Ekonomik Önemi ve ABD'nin Orta Doğu Politikasının Ekonomik Nedenleri. *Tesam Akademi Dergisi*, 3 (1). 99 – 128.
- Yumuşak, İ.G. ve Yıldırım, D. Ç. (2009). Sağlık Harcamaları İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme. *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 4, 57-70.
- Yülek, M. (1997). İçsel Büyüme Teorileri, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Kamu Politikaları Üzerine. *Hazine Dergisi*, (6), 1-15.
- Zhumabekova, N. ve Bilen, M. (2016). Geçiş Ekonomileri Orta Asya Ülkelerinde Beşeri Sermaye ile İktisadi Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme Analizi (1991-2014). *Bilgi Ekonomisi ve Yönetim Dergisi*, 11, 1-16.

Elektronik kaynaklar:

Sağlık tanımı, (31/12/2017)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a4916812a1da6.52889855

Demokrasi tanımı, (23/01/2018)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=270705

Sağlık Tanımı, (8/10/2017)

<http://www.who.int/about/mission/en/>

Orta Doğu Ülkelerinde Yönetim Şekilleri,

www.ekonomi.gov.tr, (08/06/2018)

<https://www.ika.org.tr/upload/yazilar/Ika-Orta-Dogu-Durum-Raporu--268242.pdf>
(29/05/2018)

Orta Doğu Ülkelerinde Temel Endüstri Kolları ve Başlıca Sektörler, (10/01/2018)

<https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/fields/2145.html>

Orta Doğu Ülkelerinde Temel Ekonomik Göstergeler,

(12/01/2018)

<https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/fields/2145.html>

(13/01/2018)

<http://databank.worldbank.org/data>

Orta Doğu'da Enerji Kaynakları, (18/01/2018)

<http://www.enerji.gov.tr>

Birincil Enerji tüketimi, (18/01/2018),

https://www.bp.com/content/dam/bp-country/tr_tr/pdf/BP_Enerji_statistikleriRaporu_2016_BB.pdf

ABD'nin Orta Doğu Politikası, (18/01/2018)

Beşeri Sermaye Açısından Orta Doğu'nun Durumu, (19/01/2018)

<http://www.worldbank.org/en/topic/education/overview> ,

<http://allinschool.org/location/middle-east-and-north-africa/>

Orta Doğu ülkelerinde okur-yazarlık oranları (20.01.2018)

<http://hdr.undp.org/en/data>,

<http://datatopics.worldbank.org/education>

Okur-Yazarlık Oranlarında Kadın-Erkek Arasında En Büyük Fark Bulunan Ülke ve Oranlar, (20/01/2018)

<http://hdr.undp.org/en/data>

Orta Doğu'da sağlık,

(23/01/2018)

<https://www.weforum.org>

(24/01/2018)

http://www.who.int/gho/publications/mdgs-sdgs/MDGs-SDGs2015_chapter3.pdf?ua=1

Orta Doğu Ülkelerinde Sağlık Harcamaları, (24/01/2018)

<http://apps.who.int/gho/data/view.main.HS05v?lang=en>

Orta Doğu ülkelerinin demografik göstergeleri, (12/01/2018)

<http://www.sesric.org/oicstat-result.php> ,

Orta Doğu Ülkelerinin Gelişmişlik Düzeyleri, (25/01/2018)

<http://hdr.undp.org/en/composite/HDI>

(27/02/2018)

<http://nufus.mobi/dunya/nufus/israil> ,

<http://nufus.mobi/dunya/nufus/yogunluk/israil>

Sağlık Harcamaları, (12/04/2018)

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1084

Cezayir ekonomisi(28/06/2018)

www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Cezayir/ekonomik-gorunum

Bahreyn ekonomisi (28/06/2018)

www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Bahreyn/ekonomik-gorunum

Mısır Ekonomisi (29/06/2018)

www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Mısır/ekonomik-gorunum

İran ekonomisi (02/07/2018)

www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/İran/ekonomik-gorunum

Ürdün ekonomisi (04/07/2018)

www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Ürdün

Fas Ekonomisi (05/07/2018)

<http://www.gso.org.tr>

<https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Fas>

Pakistan Ekonomisi (06/07/2018)

www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Pakistan

Suudi Arabistan Ekonomisi (06/070/2018)

www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Suudi%20Arabistan

Sudan ekonomisi (10/07/2018)

www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Sudan

Türkiye ekonomisi 12/07/2018

<http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Enflasyon+Verileri/Tuketici+Fiyatlari>

<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27699>

Tunus ekonomisi 17/07/2018

www.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Tunus

BAE ekonomisi 18/07/2018

www.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/BAE

Yemen ekonomisi 20/07/2018

www.ticaret.gov.tr/portal/faces/home/disIliskiler/ulkeler/ulke-detay/Yemen